

22300

127

22300

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૩૦૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રૂને તા

વિષય ૬-૨

યુગધર્મ અન્તરમાળા પ.

અનંતા

લેખક

આરુણક

અનંતારુણના નાથ, અનંતા શક્તિ ધારી જે;
કલા વિશ્વમયી સર્જે, અર્પે આયુષ વીર્ય તે.

અસ્તાવનાકાર

યુગધર્મ કાર્યાલય,

અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ.

મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

સંવત ૧૯૮૦.

પ્રત. ૧૧૦૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૩૦૦

૬-૨

પ્રકાશક:—

સુમન્ત મહેતા.

સુબર્ન કાર્યાલય તરફથી,

અમદાવાદ.

[નાન્દી પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.]

સૂત્રધાર—

અનંતારણ્યના નાથ, અનંતા શક્તિ ધારી જે;
કલા વિશ્વમયી સર્જે, અર્પો આયુષ દીર્ઘ તે.

[નેપથ્ય સામું જોઈ] અરે !—નેપથ્યગૃહ કેમ બધું શૂન્ય દેખાય છે. ! ક્યાં ગયા એ ભરતના પુત્રો ? ક્યાં ગઈ મારી સહધર્મચારિણી કલાવતી ? કેમ કોઈ બોલતું નથી ? કલાવતિ ! પ્રિયે—કલાવતિ !

[શૂન્યવદના કલાવતી પ્રવેશ કરે છે.]

કલાવતી—શું છે સૂત્રધારજી ? [બગાસું ખાઈ] આજે આટલે દિવસે વળી માફે શું કામ પડ્યું ? પણ બલા ઉત્સાહમાં કેમ દેખાઓ છો ? કાંઈ નાટક તો ભજવવાનું નાદિ જ હોય ?

સૂ.—છે.—આજે નાટક ભજવવું છે ?

ક.—એ વળી ક્યાંથી સુન્યું ? તમે તો ધંધો છોટી સન્યાસી થવાની વાતો કરતા હતાને ?

સૂ.—હા. નિવેદ અને ઝ્વાનિ તો એટલાં થયાં હતાં ! ગૂજરાતની રંગભૂમિ એટલી બધી અધમ થઈ ગઈ છે કે બાસ અને કાલિદાસના નાટક ભજવનારના વંશજને સન્યાસ લેવા સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

ક.—અધમ ? બહુ કહોર છે !

સૂ.—જેમાં ન હોય વસ્તુનું ઠંકાણું કે ન હોય અભિનયનું—ન હોય જેમાં અભિરુચિ કે ન હોય મર્યાદા, અને છતાંએ જે ભજવાય તેને અધમ નાટક ન કહેવું હોય તો તેને નરી અધમતા કહેવી ઘટે છે !

ક.—એ તમારી બળતરાની કોઈને પરવા નથી. નટમંડળીએ ભૂખે નથી મરતી.

સુ.—પણ કલા તો ભૂખે મરે છે ને ? આજે નથી રહી કળા સંવિધાનમાં કે નથી નટના અભિનયમાં. રસનિષ્પત્તિની તો વાત જ શી કરવી ? આજે ભૂમિ ઉપર ભજવાતી વસ્તુ એ નાટક નથી—દશ્યોના સમૂહ છે. એક ક્રમમાં મુકો એટલે અમુક નાટક—નામ બદલી તેના તે બીજા ક્રમમાં એટલે બીજું નાટક. કથામાં કાંઈ ફેર પડે પણ અભિનય તો એના એ જ. નથી કવિને તસદી લેવી કે નથી નટને— !

ક.—ત્યારે મને કેમ બોલાવી ? [નેપથ્ય સામું જોઈ] અને આ બધી શી તૈયારીઓ કરવા માંડી છે ? અને તમારા મુખ ઉપર પણ હિસાદ દેખાય છે. કેમ આજે ગૂજરાતની નાટ્યકલાનું ભાવિ બદલાઈ ગયું છે ?

સુ.—ના, હજી બદલાયું નથી; અને ક્યારે બદલાશે એ પણ જાણતો નથી; પણ હમણાં એક નવજુવાન કવિના—નાટ્યકારના—ખીજાંકુર ફૂટ્યા છે—આ નાટ્યકલાના હા-કાળમાં એ અંકુરો કોઈ અવનવી આશા પેદા કરે છે.

ક.—કોણ છે એ નવજુવાન જે તમનેએ આશાવંત કરે છે ? એવું તો એણે શું નિર્માણ કર્યું છે ?

સુ.—એ કોઈ આરણ્યક. કહે છે કે જીવનના અનન્નારણ્યનો પરિચાજક છે.

ક.—જીવનને અરણ્ય કહે છે ?

સુ.—હા, એને એ અરણ્ય કહે છે.

ક.—ત્યારે એના નાટકમાં શું દશે ? ધૂળ અને પથરા ? લોકરૂઠા વિના વળી નાટક કેવું ?

સુ.—કલાવતિ ! એમ સ્ત્રીજનસુલભ અપણતા મા કરો ! તમારા હૃદયની પાંખડીથીએ કવિઓનાં હૃદય કુમળાં હોય છે. અને અરણ્ય કહ્યું એટલે જીવનનું ત્રિરેખી નદિ. દેવિ—જીવન અનંતા-રણ્યથી ઘેરાયેલું છે. એ અરણ્ય શૂન્ય નથી. એ અનંતા-

રણના જટામૂટમાં અનેક ગંગાઓ ગુચવાયા કરે છે; અને જીવનનાં જળ જ્યારે અંધીઆર થાય છે—ક્ષણભર અટકી જતાં દેખાય છે, ત્યારે એમાંથી એકાદ ગંગા છૂટી જીવનનો મળ ધોઈ વિધવિધ વહેણમાં એ વહેવા માટે છે. આ આરણ્યકે એવી કોઈ ગંગાને બદલ નીકળવા તડપડાટ કરતી જોઈ છે. પણ એ દર્શન અને અનુભવ કોણ જીરવી શકે—સિવાય કે જટામૂટધારી ભગવાન શંકર !

ક.—પણ આ બધું સમજશે કોણ ? લોકને અનન્તતાની શી પડી છે ?

સ્વ.—કલાવતિ, મારા અધૂરા શબ્દો એ નહિ સમજવી શકે; પણ આરણ્યકની નાટ્યકલા એની ઝાંખી કરાવશે; માટે આજે કિસ્સામાં છું.

ક.—અનન્તતામાં શી રીતે કિસ્સાદ પમાય—એ મને તો સમજાતું નથી. ટીક—પણ—પ્રધાનપણે એમાં રસ કયો છે ?

સ્વ.—વિપાદ ! એમાં—વિપાદ છે.— અને કાળા વાદળના ડંડા ગર્ભમાં વિજળીનો એકાદ ચમકારે છે. એમાં જડ ચેતનનો સ્પર્શ થાય છે—અને પ્રથમ સ્પર્શે બનેનો નાશ થતો દેખાય છે.

ક.—તો હું આ નાટકમાં પાદ લેવા ખુશી નથી. વિપાદ માટે કલા નિર્માણ થએલી નથી. હું ગમે તેવા નાટક—ચેટક ભજવું—બહુ ટીકા કરો તો બાવી થઈ જાવ, પણ હું મારા નૈપુણ્યનો વિપાદ માટે ઉપયોગ નહિ કરું !

સ્વ.—દેવિ—તમે ઘરડાં થયાં છો ? સ્ત્રીજાત જલદી ઘરૂદી થતી હશે ! જીવનના નવા સ્પર્શ સદન કરવાનું બળ નહિ રાખો તો—હા ! પણ એ વિવક્ષણ છે—! આજે ભારતના નવયુવાનો જીવનમાંથી વિપાદ કેમ ચૂસે છે ? અથવા એ વિપાદ નહિ હોય ! કોઈ વિવક્ષણ સર્જનની એ પૂર્વક્ષણ હશે, એ સત્ પહેલાનું અસત

દરે દેવિ-જડચેતનના સંપર્ક, જૂના નવાની અવડામણ સાન્ત
માનવીમાં વિષાદ ઉત્પન્ન કરે; પણ અનન્તનો તો એ અપૂર્વ
આનન્દ છે. એ રીતે જ તે કલામય થઈ શકે છે. દરેક સર્જ-
નના મૂળમાં દર્દ હોય છે. અનન્તતા આવિષ્કાર ધ્રુવે છે—અને
દર્દ ઉત્પન્ન થાય છે. પુરુષપ્રકૃતિનો સંસર્ગ થાય છે અને
વિશ્વ પ્રવર્તે છે. કવિઓ કહે છે કે કળાનાં મૂળ પણ દર્દમાં
હોય છે. દરેક ત્રષ્ટા એની સર્જન ક્ષણમાં અનન્તમય થાય છે.—
માટે જ સર્જન એ આનન્દ છે. માટે દેવિ-તમે અનન્તા થાઓ.
કલા જે અનન્તતાનો ભાર નહિ ઝીલે તો બીજું કોણ ઝીલશે ?

ક.—હું અનન્તા થઈશ-પણ માનવીના જગતમાં અનન્તાને સંકડામણ
પડશે. અને તમે ?

સૂત્રધાર—હું—અનન્તારણ્ય થઈશ.

(બન્ને જાય છે.)

॥ इति प्रस्तावना ॥

અનંતા.

પાત્રો

અનંતા—અનંતાચંદ્રની પુત્રી.

રાજા—સમુદ્રગઢનો રાજા.

રાણી—સમુદ્રગઢની રાણી.

કુંવર-આયુષ—સમુદ્રગઢના રાજાનો કુંવર.

ભાટ—ફરેતો ફરેતો સમુદ્રગઢમાં આવી ચઢેલ એક ભાટ.

પ્રધાન—સમુદ્રગઢનો પ્રધાન.

પુત્ર—પ્રધાનનો પુત્ર.

ઉદયસિંહ—ખારગઢનો રાજા.

દેવી કુમારી—ખારગઢના રાજાની એકની એક પુત્રી.

દેવીસિંહ—ખારગઢના રાજાનો ભત્રિજા.

અરજી—કુંવર આયુષનો અંગરક્ષક.

રાધા—અનંતાની દાસી.

બીમા—રાણીની દાસી.

આ ઉપરાંત સંન્યાસી, પહેરેગીર, ચોકીદાર, દાસીઓ, મારાઓ, સમુદ્રગઢવાસીઓ વગેરે વગેરે.

સ્થળ:

સામાન્ય રીતે સમુદ્રગઢ, એકવાર સમુદ્રગઢથી દૂર લરકાની ઠાવણી.

સમય:

સામાન્ય રીતે રાત્રિનો.

શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ ૪૭-લીટી ૬--કુંવર અનંતાનું માથું...જાન મૂકી જાય છે.-એટલું
કૌસમાં લેવાનું છે.

પૃષ્ઠ ૫૩-લીટી ૫--વર-ને બદલે-વરસાદ જોઈએ.

પૃષ્ઠ ૫૩-લીટી ૧૩-(ટુંકો છે.) પછી-હું આટો હાથ દેવા-એટલું
કડી ગયું છે, તે કિમેરવાનું છે.

પૃષ્ઠ ૬૦-લીટી ૨--અશુદ્ધ-રાત-શુદ્ધ-રાત

પૃષ્ઠ ૬૦-લીટી ૧૨-અશુદ્ધ-નીચે છે-શુદ્ધ-નાચે છે.

પૃષ્ઠ ૭૭-ખીચ કિંતિ બુલંથી રાણીની છપાઈ છે, તે પ્રધાનની જોઈએ.

પ્રવેશ ૧ લો.

પ્રવેશ ૧

રાત પહેલી

સ્થળ:—રાજમહેલનો એક આરડો. રાત ગાદી ઉપર બેઠો છે. રાણી થોડે દૂર બેઠી છે. આરડામાં એક દીવા બળતો છે.

રાજા

દરવાન, દીવા અંદર લાવ.

(દરવાન આવીને નમે છે અને ચારેક દીવા અંદર મૂકે છે.)

રાજા

દરવાજા અંધ રાખજો. કોઈ આવે તો કહેજો 'રાજાનો ડુકાન છે'.

દરવાન

જી હાજૂર. (નમીને નમ છે.)

રાજા

(એકલો જ હોય તેમ) રાત ને દિવસ અનંતારણ્ય મનમાંથી
પસતું નથી !

રાણી

મહારાજ, એમ કંઈ પાર આવશે ?

રાજા

રાણી, દુનિયામાં પાર તો કશાનો છે જ નહિ. આજે એને ગયાં પંદર દિવસ થયા.

રાણી

કુંવરને શિકારનો બહુ શોખ છે. ઘોડાપરથી હેઠા જ ઉતરતા નથી !

રાજા

કુંવર જરા ડાઘો થાય, તો દુનિયામાં એનો જોડો ન મળે એવો થાય.

રાણી

ભારગદના રાજાએ પોતાની કુંવરીનું માથું ઠરવા કહેણ મોકલાવેલ ને મહારાજે ના કહી તે એ ચીડાયો છે.

રાજા

(નિશ્વાસ નાખીને) કુંવરને બાવીશ વર્ષ થવા આવ્યાં છે !

રાણી

તે કેમ મહારાજ ?

રાજા

કંઈ નહિ. રાણી, તમારા કુંવરને ગાદીએ બેસાડીએ તો ?

રાણી :

મહારાજ, મહારાજકુંવર પણ મારા જ છે ને ?

રાજા

રાણી, તમે કેને પરણ્યાં છો ?

રાણી

(જરા ઝાંખી પડી જઇને) મહારાજ, આમ શું પૂછો છો ?

અવેશ ૧ લો.

રાજા

ના, તમે મને નથી પરણ્યાં. તમે રાજાને પરણ્યાં છો.

રાણી

અને એ જ માફ લાગ્ય છે. મહારાજે કહેલું પણ એવું જ મોકલ્યું હતું.

રાજા

હા, ખરું. હું રાજ્ય ખાતર પરણ્યો, અને તમે રાજાને પરણ્યાં. તમે દોલતનાં અને રાજનાં ભૂખ્યાં છો.

રાણી

મહારાજ, તમારા કરતાં મારે શું વધારે હોય ?

રાજા

(થોડી વાર રહીને) હું રાજા જ નથી. હું નહાનો હતો ત્યારે કોઈ વાર હું રાજા છું એમ મને લાગતું. હવે હું મને રાજા જ નથી લાગતો.

રાણી

મહારાજ, મને દુઃખ શું કામ હો છે ? નહાની પછીને આઈ હતી, અને આ હૈયું તમે બાળી નાંખ્યું.

રાજા

(ખિન્ન હૃદયે) રાણી તમારે બેઠતો હતો એ કંઈ સ્નેહ ન હતો. તમને એક કુંવર તો છે. પણ હું પરણ્યો એ જ સૂઝ કરી રાજ્ય માટે પરણવું એ પણ દોષ ને !

રાણી

અને તમે અરણ્ય માટે લડતા હતા ને મારા બાપે આપણું આડધું રાજ્ય ખૂંચતી લીધું.

રાજા

રાણી, કોઈ કાઠનું સળું નથી. પણ, અરધું રાજ ગયું ને મેં
મારી જાત મેળવી.

રાણી

એ અનંતારણ્યે આપણને ખુવાર કર્યાં.

રાજા

(કંડો નિશાસ નાંખીને) હા, અનંતારણ્ય ખૂંચવી હું ખુવાર થયો.
કુંવર આખરે એમાં સમાણો. (થોડી વાર કોઈ બોલણું નથી.) હવે તો એ
આવે એટલે એને રાજપાટ સોંપી પરવાઈ.

(રાણી આમેતેમ જુએ છે.)

રાણી

(થોડી વાર પછી) નાકપરવટ કુંવર અનંતારણ્યમાં ગયા અને
પ્રધાનનો પુષ્કર પણ એમની પાછળ આજો ગયો.

રાજા

(સ્વસ્થ ચિત્તે) મને ખબર છે.

રાણી

પ્રધાનજીને પણ દુઃખ જ ને !

રાજા

કોઈ છે કે ?

હરવાન

જી હજાર. (નમે છે.)

રાજા

પ્રધાનજીને બોલાવો.

પ્રવેશ ૧ લો.

રાણી

અત્યારે ?

રાજા

(દરવાનને) નીચેથી અત્યારે પ્રધાનજીને બોલાવો.

દરવાન

હુ હજાર. (નમીને જાય છે.)

રાજા

કુંવરમાં જીવાનીનું લોહી બહુ ઉછાળા મારે છે. જો કાચુમાં રાખે તો તો સાફ થોડાવેજે દોડે છે!

રાણી

કુંવરનાં—

રાજા

કુંવરના સંસ્કાર ! પોતે પહેરે ભરવા જાય છે.

રાણી

એ રાજાના પાટવી કુંવરને શોભે ?

રાજા

પાટવી કુંવરને શોભે ! (હસે છે.) કેમ નહિ ? x x
(પોતે વિચાર કરતો હોય તેમ) કુંવરના સંસ્કાર ! રાતે આખો મહેલ ગજવી માર્યો—

“ બેલો લક્ષ્મી ! લક્ષ્મી ! લક્ષ્મી !

જુદીયાં કુ દો દો ધક્કા ! ”

રાણી

અને કુંવરનાં બધાં માણસો ત્રાસે છે.

રાજા

(વિચારમાં ને વિચારમાં) હા, જીવાન જો ધક્કા નહિ મારે, તે
 પછી ખીલું કાણુ મારશે ? જીવાનને હાથે ધક્કા એ ય સાઈ. x x
 રાણી હું તમને પરણ્યો જ ન હોત તો ? (રાણી આમતેમ જુએ છે.)
 પણ હવે શું ? (ચોડી વાર અટકીને) રાણી તમને નથી લાગતું મરના.
 પહેલાં માણસે એક વાર બધું છોડવું જોઈએ ? એક વાર માણસ
 મર્યાદા મેળોની સામે ઉભા રહેવું.

રાણી

મેહોત તો આવવાનું જ છે. ને !

રાજા

બિચારો પુષ્કર પણ ગયો.

હરવાન

(નમે છે.) જી હજૂર, પ્રધાનજી આવ્યા છે.

રાજા

પ્રધાનજીને અંદર મોકલો.

(પ્રધાનજી આવે છે અને નમે છે.)

પ્રધાનજી, આવો, તમારો પુષ્કર પણ અનંતારણ્યમાં ગયો ! શા
 માટે ગયો ? તમે શા માટે જવા દીધો ?

પ્રધાન

જી પુષ્કર મારો ગેડ્યો રહ્યો નહિ.

રાજા

પ્રધાનજી, હું હવે ધરડો થયો છું. રાજપાટ કુંવરને સોંપી મારે
 હવે પરવારવું છે.

(રાણી પ્રધાન સાથું જુએ છે.)

પ્રવેશ ૧ લો.

પ્રધાન

(ધામેથી) પણ મહારાજકુંવર આવે એટલે આપણે તૈયારીઓ કરીએ.

રાજા

હા, હું જૂલ્યો. કુંવરના આવવાની રાહ તો જોવી જ જોઈએ ને ! પ્રધાનજી તમે ડાહ્યા છો. કહો જોઈએ—દૂર વન પાથર્યું પડ્યું છે એમાંથી કોઈ દિવસ કોઈ જતું આવતું સાંભળ્યું છે ?

પ્રધાન

ના મહારાજ.

(થોડી વાર કોઈ જોણતું નથી.)

રાજા

પ્રધાનજી તમે ડાહ્યા છો. અમારાં રાણીને સમજાવો, મહારા પિતાએ મરતી વખતે ધનના ઢગલા શું કામ ખડકાવ્યા ?

પ્રધાન

આપને બધી ખબર છે.

રાજા

હીક, પણ પ્રધાનજી કહો—તમે ડાહ્યા છો એટલે પૂછું છું. કુંવર ગયા ને જે નવો ભાટ આજો એણે આજ શું ગાયું ?

પ્રધાન

આપને બધી ખબર છે.

રાજા

(પ્રધાન સાચું તાકીને) હું તો તમને પૂછું છું. તેણે ગાયું તે તમે સમજ્યા ?

પ્રધાન

જે અમારાથી ન સમજાય એ આપનાથી સમજાય.

રાજા

એ ભાટ કોઇને નથી ગમતો ખરું ?

પ્રધાન

મહારાજ, એ નવો છે એટલે જરા એમ લાગે.

રાજા

અને એ જૂનો ક્યારે થશે ?

પ્રધાન

થોડા મઢીના પછી એ ય—

રાજા

ના, ના, કદી નહિ.

(થોડી વાર અટકોને)

રાણી, એણે એમ ગાયું—

અનંત સમંદરને બાથમાં ઘેરી લઇને

સમંદરગદ પર આણુ જેણે ચલાવી છે.

રથ આરા ભાંગી જાય ત્યાં સુધી લડી લડી.

અનંત-અરણ્ય ગદ આંગણે પહોંચાડયું છે.

અનંત સમુદ્ર ગાળે, અનંત-અરણ્ય ઘોરે

એવી ધોર ગર્જનાનું જીવન આ અનંત છે !

સમંદર ને અરણ્યને જીવનના તોફાને બાંધી

રથ આરા ભાંગી, આરા જીવનના એ ભાંચે છે.

પ્રધાન

જી મહારાજ.

(રાજા આવેશમાં આવી જાય છે. થોડી વાર કોઇ જોણું નથી.)

પ્રવેશ ૧ લો.

રાજા

(શાંત થતાં) પ્રધાનશ્રી તમારે જવું હોય તો જાઓ.

પ્રધાન

મહારાજ, આજે પેલા સન્યાસીને જે ધન આપવાનું કહ્યું છે તે ક્યાંથી આપવાનું છે ? તીજેરી તો ખાલી છે.

રાજા

ત.જેરીનાં તળીયાં તૂટે એટલું તો ધન છે. તમે ય રાણી જેમ લોભી !

પ્રધાન

મહારાજ ભારગઢનો રાજા આપણી પર ચંદાઈ કરવા લશ્કર બેશું કરે છે.

રાજા

કરવા દો, આપણે લડવા જઈશું.

પ્રધાન

એની કુંવરીનાં લગ્ન આપણા મહારાજકુંવર જોડે થયાં હોત તો કંઈ નહોતું.

રાજા

હીક પ્રધાનશ્રી, તમે ડાહ્યા છો.

રાણી

અને મહારાજ સન્યાસીને ધન—

રાજા

હું આપીશ.—પ્રધાનશ્રી જઈને નવા ભાટને મોકલજો.

પ્રધાન

અત્યારે ?

રાજા

જેઠને નવા ભાટને અત્યારે મોકલજો. (પ્રધાન નમીને જાય છે)

રાણી

(થોડી વાર પછી) કોઈ દિવસ નહિ ને આજે કેમ સંન્યાસીને
આટલું ધન આપવા કર્યું ?

(રાજા નીસાસો મૂકે છે. રાણી રાજા સાથું જોઈ રહે છે.)

રાજા

(થોડી વારે) દરવાન, દીવા અંદર લાવ.

દરવાન

હા હાજૂર. (દીવા લાવે છે.)

રાજા

ક્યાં પડછાયો ન પડે એમ બધે દીવા મૂકો—(આમતેમ નજર નાંખી)
રાણી, જેઠને સંન્યાસીએ કહ્યું કે કુંવર કોઈ દેવી જેવી કન્યાને
ખરણશે, અને ચકવર્તી રાજા થશે. x x (બહાર દૂર દષ્ટિ નાંખતાં)
અને કુંવરને બાવીશમું વર્ષ જાય છે. (રાણી રાજા સાથું જોતી બેઠી
છે.) આ બધા જોશ શે ખરા પડશે !

રાણી

મહારાજ, શા ?

રાજા

રાણી, તમે ડાહ્યા છો. રાત વીતી છે. તમે ઉઘી જાઓ.

રાણી

તમે આમ ક્યાં સુધી બેસશો ?

રાજા

એસાય ત્યાં સુધી—દરવાન રાણીને એમના ખંડમાં લઈ જાઓ. રાણીજી તમે સ્મૃતિ જાઓ. (ઉઠ્યા થઈને) દરવાન બધા દીવા સાથે રાણીજીને લઈ જાઓ, એમને માર્ગ દેખાડો. x દીવાબત્તી લઈ જાઓ, બધાં બારીબારણાં ઉઘાડો, મારે અનંતારણ્ય જોવું છે.

રાણી

મહારાજ, આમ શે— ?

રાજા

રાણી, તમે જાઓ. રાજાનો હુકમ છે.

રાણી

મહારાજ, હુકમ માથે ચડાવું છું. પણ—(નમે છે.)

રાજા

તમે કેને નમો છો ? હું રાજા નથી.— દરવાન.

દરવાન

જી હજૂર. (નમે છે.)

રાજા

પેલા બાટને મોકલ. રાણી જાઓ. દરવાન, બધા દીવા લઈ રાણીજીને મૂકી આવ. (દરવાન દીવાબત્તી સાથે રાણીને લઈ જાય છે. એકદશના ચંદ્રનું તેજ બારીબારણાઓમાંથી ઓરડામાં પડે છે.)

રાજા

(એકલો) બસ, આ બસ નથી ?—બહુ થયું. (કંઈ વિચાર આવ્યો હોય તેમ) દરવાન, બાટને ફાંદીઆ અગાશીમાં મોકલજે.

બીજો દરવાન

૨૭ હાજૂર.

(રાત્રી બંધ છે.)

(દરવાન દિડ્મૂઠ જેવો ઉભો રહે છે.)

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૨

રાત પહેલી

કેમળા:—દુધીઆ અગાશી. રાત અગાશીમાં આમતેમ ફરતો દેખાય છે. પછી અગાશીના એક ખુણાની કોર ઉપર બેસે છે.

રાત

કુંવરને બાવીસમે વર્ષે ધાત છે. પહેલાં પોતાનામાં સંતોષ થામવા બધું કરીએ પછી બીજાનામાં !

બીજો દરવાન

જી હમૂર, ભાટ આવ્યા છે.

રાત

૧૦ બ.

(દરવાન નખીને બચ છે. ભાટ આવતાં નમે છે.)

રાત

મેં અત્યારે તને ખુશામત કરવા નથી બોલાવ્યો.

ભાટ

(હમો હમો) અનદાતા, હું રાતે કોઈની ખુશામત કરતો નથી.

રાજા

(સમજતો ન હોય એમ ભાટ સામે જોઈને) રાતે નહિં ત્યારે દલાડે કરે છે ?

ભાટ

અનદાતા, દિયે દુનિયાને હું મારી જાત વેચું છું.

રાજા

ત્યારે મૃત્યુ એ રાત છે નહિં ! મરતી વખતે કોઈની ખુશામત ન કરવી.

ભાટ

અનદાતા, મારે મન તો જીવવું એ રાત છે.

રાજા

(કંઈક સમજ્યા હોય તેમ) ભાટ, તું ભાટ ક્યારે થયો ? કેવી રીતે થયો ?

ભાટ

અનદાતા, એક વાર મરવા પડ્યો હતો, ને મનમાં ચયું, કે ભાટ થયા વગર દુનિયામાં કાંઈ નથી. ત્યારથી હું ભાટ થયો.

રાજા

મોતે તને ભાટ કર્યો ?

ભાટ

અનદાતા, જીવ્યો એટલે ભાટ થયો.

(થોડી વાર કાંઈ બોલવું નથી)

અવેશ ર ને.

રાજા

ભાટ ! તું મને અનદાતા કેમ કહે છે ?-ભાટ, કહે નેધએ-હું
રાજા જેવો લાગું છું ?

ભાટ

(જરા આફું નેધને) દેરીના દેવ ઘરડા થાય ત્યારે માણસ જેવા
માણસ લાગે.

રાજા

(થોડી વાર રહીને) દેવ અને રાજા તો જીવાન નેધએ ખરું ?
ભાટ આજે તેં ગાયું હતું તે શરી વાર ગા.

ભાટ

(ખિન્ન અવાજે) અનદાતા, મનની ઉલટ વગર શું ગાઉં ?

રાજા

(વિચાર કરતો) અમે રાજા, અમારે જ ખુશામત નેધએ છીએ-
ભાટ, મનની ઉલટ કેવી આવે ! (થોડી વારે) બાપ દીકરાને જુએ ને
મનમાં ઉમળકો આવે એવી ખરી !

ભાટ

અનદાતા, એવી ય ખરી થોડી.

રાજા

ભાટ, મારો દીકરો તો દૂર છે.

ભાટ

અનદાતા, દૂર હોય ત્યારે ઉલટ વધારે આવે.

રાજા

અને શું પાસે આવે ત્યારે કાંઈ નહિ ?

ભાટ

અનદાતા, એ જ દુઃખ છે.

(થોડી વાર કોઈ બોલવું નથી.)

રાજા

હીક, તું જા.

ભાટ

અનદાતા. (નમે છે. જાય છે.)

રાજા

(એકલો) એ એમ ભાટ થયો છે. હું એમ કોઈ દિવસ રાજા ન થયો. મારો કુંવર એવો રાજા થશે. પણ—(નિશ્વાસ નાંખે છે.)
કુંવરને બાવીસ વર્ષ થવા આવ્યાં છે.

(બહાર નીચે ગરબડ થાય છે.)

(એકદમ સ્વરથ થઈને) દરવાન, આ બુમાબુમ શાની ?

(દરવાન હાંફતો અંદર આવે છે.)

દરવાન

શ, અ-ન-દા-તા-. હ-જૂ-ર-.

(પગે પડે છે.)

રાજા

અમથો પગે શાનો પડે છે ?

(દરવાન ધૂનતો ઢસો રહે છે.)

દરવાન

જીવદાતા—

રાજા

દરવાન !

(બીજો દરવાન આવે છે)

બહાર શું છે ?

પ્રવેશ ૨ જી.

દરવાન

ખાંચિંદ, કુંવર .

રાજા

તે બોલ.

બીજી દરવાન

કુંવર-અનઝાતાનાં—

પહેલો

બીજી

(સાથે) માણસો આપ્યાં છે.

રાજા

(સ્વસ્થ બેસી રહીને) દરવાજા કોણે ઉઘાડ્યા ? રાજાલુકમ હતો કે કોઈ આવે, તો દરવાજા બંધ રાખવા એ લુકમ કોણે તોડ્યો ? એને પકડી લાવો.

બીજી દરવાન

(નમી નમીને) પ્રધાનશ્રી બહાર ગયા ને દરવાજા ઉઘાડ્યા એટલે માણસો અંદર આપ્યાં.

રાજા

પ્રધાનશ્રીને રાજમહેલમાંથી અત્યારે કેમ જવા દીધા ? અત્યારે જવા દેવાય નહિ. બોલાવો એમને પાછા. (બીજી દરવાન નમીને જાય છે) દરવાજા બંધ રાખો. કાંઈ અવાજ કાને પડશે તો રાજા સગ્ન કરશે. (દરવાન જાય છે. રાજા ઉભો થાય છે. રાણી આવે છે.)

રાણી

(ગભરાયેલે અવાજે) મહારાજ ! મહારાજ !

રાજા

કેમ રાણી પાછાં? દરવાન, મશાલ લાવ, રાણી આવ્યાં છે.
(મશાલી મશાલ લાવે છે) કેમ રાણી?

રાણી

હાય! મહારાજ! મહારાજકુંવરનાં માથુસો એકલાં આવ્યાં!

રાજા

એ તો આવેજ ને! દરવાજા ઉઘડ્યા ને આવ્યાં.

રાણી

હાય! મારા કુંવર!

રાજા

તમારે તો કુંવર છે. x x (બહાર નજર નાંખીને) મને
ખબર હતી, કુંવર અનંતારણ્યમાં ગયા છે.

રાણી

મહારાજ, મહારાજ, (ધુટકીએ પડતાં) મને આમ શું કરવા
હુખી કરે છે? એ પણ મારા જ કુંવરને!

રાજા

(રાણી સામું તાકીને) તમારા કુંવર હોય તો મશાલમાં લાચ
ધરો બેઠાએ. (રાણી જરા અચકાઈ ઉભી રહે છે, ત્યાં રાજા આગળ
આવી પોતાનો હાથ મશાલમાં ધરે છે. પોતાનો હાથ જરા કાઢે પડે છે
એટલે રાણીને બતાવતાં) રાણી જુઓ આ. (રાણી પોતાનો હાથ ધરવા
બચે છે, પણ રાજા રાણીનો હાથ ગ્રાહી રાખે છે.) સ્ત્રીનો હાથ બળાય
નહિ. (ચોટ વાર રહીને) રાણી તમે તો ઉઘ્યાં હતાં ને? (દરવાજાને
પ્રધાનને જતાં આટલી વાર કેમ થયું?)

પ્રવેશ ર ને.

રાણી

મહારાજ, માણસો આવ્યાં ને ખજાર પડી તે ચારા પ્રા
ઉડી ગયા.

રાજા

(ધીમે સાહે) રાણી, જાઓ સૂઈ જાઓ. ઉત્તમશે નહો.

રાણી

મહારાજ, આપને આમ મૂકી નહિ જાઉં.

રાજા

(તર્કન સ્વસ્થ અવાજે) મને કશું નથી.

રાણી

ત્યારે તમે પણ ચાલો.

રાજા

મારે કામ છે, તમે જાઓ. દરવાન, રાણીજીને મૂકી આવ.

બીજો દરવાન

(આવતાં-નમીને) જી હજૂર, પ્રધાનજી દરવાજે આવીને ઉભા
છે. પહેરેગીર દરવાજા ઉઘાડવા ના પાડે છે.

રાજા

રાજાનો હુકમ છે કે દરવાજા બંધ રાખો. પ્રધાનને કહો રાજાજીએ
કશું છે અનંતારણ સામે બેસી રાત્રિ ગાળે.

(બીજો દરવાન દિડમૂઠ બનીને જાય છે.)

દરવાન, રાણીજીને મૂકી આવો. રાણી સુખેથી ઉઘે.

રાણી

(હુંખી થતે આવ્યાં) જેવી મહારાજની આસા !

(નમીને મશાલી અને દરવાન સાથે રાણી જાય છે.)

(રાજ્ય એકલો આમ તેમ ફરે છે અને હરધડી બહાર નીકળે છે.)

રાજા

(દર ટેકરી પર બળવું દેખાય છે) આ રાજમહેલ બળે તો !
આ રાજમહેલને બળતાં કેટલી વાર લાગે ?

દરવાન

૭ હજૂર.

રાજા

હોકો લાવ. (દરવાન નમીને બહાર જાય છે). (એકલો) પણ હોકો
હું જ ભરીશ—દરવાન દેવતા લાવ.

દરવાન

૭ હજૂર. (દેવતા, હોકો વગેરે લાવે છે. રાજા નીચે બેસે છે ને
હોકો ભરતાં જરા દાઝે છે.) ધણીખમ્મા અનદાતા.

(બહાર નીચે કોલાહલ થાય છે)

રાજા

પાછો આ ઘોંઘાટ શો ? દરવાન, દરવાન (બીજા દરવાન આવે છે)
બહાર કેમ લાગી.

બીજા દરવાન

(સખ્તો મ્હોંમાં માતા નથી) અનદાતા, મહારાજકુંવર આવ્યા !

રાજા

(જેમ બેઠો છે એમજ બેસી રહીને) દરવાજા કોણે ઉઘાડ્યા ?
અને કોણે હુકમ કોણે તોડ્યો ? જાઓ પકડી લાવો એને.

અવેશ ર ને.

(બીજો દરવાન નય છે, ત્યાં સામેથી એક ચોખીદાર આવે છે, એટલે દરવાન પાછો વળે છે.) દરવાગ કોણે ઉઘાડ્યા ?

પહોરેગીર

(ગભરાઈ જઈને) દરવાગ ઉઘાડ્યા નહોતા, અનન્યતા. (પછી જરા સ્વસ્થ થઈને) પણ ઘોડાને ગઢની રાંગ કેકાની કુંવર અંદર કૂદી પડ્યા !

રાખ

અહિંથી જાઓ. દરવાગ બંધ રાખો.

(બધા નમી નમીને નય છે.)

(એકલો) અનંતારણ્ય ! કુંવર !

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો

પહેલી રાત્રી મોટું પરાક્રમ

(સ્થળ:—રાજમહેલના કિલ્લા બહાર)

(એક પહેરગીર આમતેમ ફરતો દેખાય છે.)

પહેલો પહેરગીર

(જો રહીને) કોણ ?

બીજો પહેરગીર

એ તો હું.

પહેલો

અત્યા કેમ ?

બીજો

હું પહેરો ભરતો હતો ને ડુંગરમાં દર લાગ્યો. મારો કુતરો બસવા

જામ્યો.

પહેલો

તે ?

બીબે

તે બગતાં આડે મેં કુંવરને ફૂટાં જોયા.

પહેલો

હા—

બીબે

કુંવર પછવાડે એમને જાણીને કાઠ બેઠું હતું.

પહેલો

કાણુ ?

બીબે

એ તો હૈં જાણે કાણુ !

પહેલો

એનું આપણે શું ? લે. (ચક્રમ આપે છે.) હવે પાછી એની એ
મોકાણુ. જાપીને ઉંઘવાનું ય નહિ મળે.

બીબે

મારી તો રાતની વારી ઉતરે છે. પણ અહ્યા કુંવર રાત્ર વશે
ત્યારે કેવા વશે ?

પહેલો

ત્યારે મારે તો પહેરેગીરી કરવી નથી.

બીબે

તો શું કરીશ ?

પહેલો

ઘેર થોડી જામીન છે તે ખેતી કરી ખાઈશ.

બીજી

તો અધ્યા મને સંભારજો.

પહેલો

સંભારીને શું કંઈ? બેરી-છોકરાં હોય તે !

બીજી

અધ્યા હું એકલો ભારે નહિ પડું.

પહેલો

હીક હજી જવા તો દે.

(દોઢીની અંદરથી દાસીઓ બાંધે છે)

દાસીઓ

બારણું ઉઘાડો. બારણું ઉઘાડો.

પહેલો

લે આ મોકાણુ. હજી તો રાત છે.

પડેલી

(અંદરથી) ના દહાડો ઉગવા આવ્યો છે.

બીજી

(„) ને મહારાજ કુંવર આવ્યા છે.

ત્રીજી

(„) સાથે વહુમા લાવ્યા છે.

અધાં

(„) અમારે નાવણુ મોકલવું છે.

પ્રવેશ ૩ નો.

પહેલો

પણ હજી દિ' કયો નથી. રાત્રીનો હુકમ છે કે દરવાજા
અંધ રાખવા

પાંચમી

(અંદરથી) રાત્રીએ હજી છે આજ દહારો વહેલો ઉગાડવો.

બીજી

(„) મોંસૂનાયું થવા આશુ' છે.

પહેલો

અત્યારે દરવાજા નહિં ઉઘડે.

પહેલી

(અંદરથી) રાત્રી દંડ કરશે.

ત્રીજી

(„) રાત્રી વઢશે.

બીજી-ચોથી

(„) બારણાં ઉઘારો.

(અંદરથી બધાં બૂચો પાડે છે પહેરેગીર આગળો ને સાંકળ ઉઘારે છે.
દાસીઓ એક પછી એક બહાર આવે છે)

બીજો

(પહેલાને) આ દાખરોનો ટકળાટ !

પાંચમી

(પહેલા પહેરેગીરને) મહારાજકુંવર ક્યાંથી કુધા ?

પહેલો

(બેઠકારીથી) આને પૂછો. એણે દવ આડે નોંધા.

બીએ

(કાઠ ખાસ જગ્યા બતાવ્યા વગર) ત્યાંથી.

પહેલી

દવ આડે ! અરરર—

બીજી

અરરર—બળાં આડે જોયા !!

(પછી બધી ઘસીઓ નય છે.)

પહેલો

અભ્યા ! કુંવર વહુને લાઇ આવ્યા !

(પડદો પડે છે)

—અંત—

પ્રવેશ ૪ થો.

પ્રવેશ ૪ થો

રાત બીજી

(સ્થળ:—એક ન્હાનો બારીઓ વગરનો, ભોંયરાનો અંધારીઓ ઓરડો.
અંદર એક તેલનો દીવો બળે છે. રાણી અને એક દાસી બેઠાં છે.)

રાણી

જો બીમા, તું મારી વિશ્વાસુ છે. ધૈર્ય કરે ને પાર પડ્યું તો તારું
કર્યું મારી ધ્યાન બહાર નહિ જાય.

દાસી

બા, જો મને ક્યાં ખબર નથી ? તમે અહિં આવ્યાં ત્યારની હું
તમારી જ ચાકરીમાં હાજરાહજૂર છું.

રાણી

મારે તો એટલુંજ જોઈએ છીએ. પ્રધાનજી ક્યારે આવશે ?
રસ્તો બહુ આડોઅવળો છે.

દાસી

મેં જોમને દેખાડ્યો છે.

રાણી

ત્યારે તો હવે આવવા જોઈએ, (બંને દાત માંડે છે.) ઠીક,

પછી-(ધીમેથી) ભીમા, કોઈ આવતું નહોતું. પથર પર પગ છે. (થોડીવાર રહીને) ને પગલાં પાસે આવે છે.(બારણામાંથી પવનનો સપાટો આવે છે. અને દીવો તદ્દન ઝીણો થઈ જાય છે. દાસી ચીસ પાડવા જાય તેના પહેલાં રાણી એનું મોં દાબી દે છે અને અંધારામાં એ માણસ પસાર થઈ જાય છે. એણે આખે ડીઘે ઓઢેલું છે, પગલાં પાછાં દૂર રાખી જાય છે. દીવો પાછો સરખો છે. દાસી હેબકાઈ ગઈ છે.)

દાસી

બા, એ કોણે હશે ?

રાણી

એ તો કાનના બળકારા.

દાસી

બા ! કાનના બળકારા ! પવનનાં પગલાં ! બા ! રાત્રીનો ઓળો નહિં !

રાણી

ને નેધએ પ્રધાનજી આવે છે ?

(દાસી રાણી સામું નેધ રહે છે. રાણી જરા બહાર જાય છે ત્યાં પ્રધાન આવે છે) પ્રધાનજી, આવો. હીક આવ્યા. એ કોણે હતું ?

પ્રધાન

ના, માત્ર એ તો ખાલી પડ્યા.

દાસી

રાત્રીનો ઓળો.

રાણી

પ્રધાનજી, વાત કરવાનો બહુ વખત નથી. (રાણી દાસી સામું જાય છે, એટલે એ ખીતી ખીતી હડીને બહાર જાય છે.) પ્રધાનજી, કુંવર તો ચાલ્યા આવ્યા. શું કરશું ?

પ્રધાન

કુંવરથી એમ જંગલમાંથી ગમે તેવી ગાંડીને વહુ કરી. લવાય નહિ. એ રાજની રીત નથી. એનાથી ગાદીએ બેસાય નહિ.

રાણી

એથી મહારા કુંવરને શું ? એ જીવતો હોય ત્યાં સુધી—

પ્રધાન

હં—

રાણી

તમે માણું લાવ્યા ત્યારે મારાથી રાજને જે કુંવર થાય તે ગાદીએ બેસશે એવું વચન આપ્યું હતું. હવે એ વખત આવ્યો છે.

પ્રધાન

બોરગઢનો રાજા લશ્કર બેશું કરે છે. કુંવરને એની સામે મોઢલે એમ તમારે કરવાનું છે.

રાણી

હા, એનું લશ્કર બહુ મોટું છે. અને એ રાજને પણ કહેણુ મોકલવું જોઈએ કે આપણે એમનાં હિતમાં છીએ.

પ્રધાન

પણ બોરગઢનો રાજા જીતે તેમાં આપણને—?

રાણી

કહેણુમાં મારા કુંવર તરફથી એમની દીકરી દેવીકુમારીનું આશું કરીશું.

પ્રધાન

હા, એટલે બધું બધું બેસશે. પણ ધારો કે કુંવર જીતીને આવે તો ?

રાણી

એનો ય આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

પ્રધાન

તમે શું કહો છો ?

રાણી

સાથે હું કહું તે માણસો મોકલજો અને કુંવર જીતે તો—
લરકરમાં સમજ્યા ?

પ્રધાન

હીક. તમારી અને ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો બધું થશે.

રાણી

પ્રધાનજી, કશું મુલતવી રાખશો માં.

પ્રધાન

મારા મનમાં ય બહુ લાય છે. એની પૃઠે પુષ્કર પણ ગયો.
ઘડપણમાં હું કેને શું કહેવા જાઉં! અને કુંવર હવે પુષ્કરનું નામ
પણ લેતો નથી.

રાણી

હવે શું કરવા સંભારે! તમે આટલું પાર ઉતારશો તો પ્રજા
માથેથી પણ ભાર ઉતરશે.

પ્રધાન

પ્રજાનાં નશીબ જોર કરશે તો સૌ સારાં વાનાં ચર્ચિરહેશે.

રાણી

પ્રધાનજી, હવે તમે જાઓ. હું રાજાજી પાસે જાઉં છું. જો એ
ઓલાવે તો આવજો.

પ્રવેશ ૪ થો.

પ્રધાન

હીક માણ. (પ્રધાન ભય છે. એટલે દાસી અંદર આવે છે.)

રાણી

જામા, કાઢને દશું કહેતી નહિ.

દાસી

ના બા, જીવ સાટે મનમાં રાખીશ.

(દાસી કોડીયું દેવા ભય છે ત્યાં તેણે ઢળે છે.)

રાણી

(દાસીને તમાચો મારતાં) અત્યારે ઢોળવાનું સૂજ્યું ?

(બન્ને ભય છે.)

(પડદો ખડે છે.)

પ્રવેશ પ મો

રાત બીજી

સ્થળ:—(પ્રવેશ પહેલાનો ઓરો. રાત બેઠો છે.)

રાજા

(એકલો) હીક, આયુષ્યને ગમ્યું તે ખરું ! બાળાનાં નામનિશા-
નની ખબર નથી. નથી એના માબાપની ખબર. કહે છે એ જોને
બાપા કહેતીંએ અનંતરાણ્યમાં રહે છે. હશે, કુંવરને ગમ્યું તે ખરું.
કુંવર મોટો થયો છે; (થોડી વાર અટકીને) હું ઘરડો છું. પણ હું ન્હાનો
હોત ને અતંતારણ્યમાં ગયો હોત તો કેને ખબર મેં શું ન કર્યું હોત ?
લોકો કહેશે રાજાના કુંવરથી તે આમ પરણાય ! લોક ગમે તે કહે.
હું રાજ્ય માટે પરણ્યો. લોકોએ મને શું બહુ વખાણ્યો ?

(રાણી આવે છે અને નમે છે.) રાણી આવો.

રાણી

(બેઠા પછી થોડી વારે) મહારાજ, કુંવરથી આમ કોઈને લવાય ?

પ્રવેશ ૫ મો.

રાજા

કેમ ન લવાય ?

રાણી

કુળ નથી જોયું, વંશ નથી જોયો. માળાપની ખબર નથી. એમ રાજમહેલમાં કોઈને ક્યાંથી લવાય ?

રાજા

મેં તમારાં કુળ, વંશ, માળાપ જોયાં, તે શું તમે બહુ સારાં છો ?

રાણી

(રાણી ઝંખાઈ જાય છે. પણ થોડી વારે સ્વસ્થ થઈને) માળાને રાજકુળની રીતની તો કાંઈ ખબર નથી. મદારાજ, કુંવરને ખોલાવીને જરા કહેવું જોઈએ.

રાજા

શા માટે ?

રાણી

કુંવરને જરા રસ્તે ચડાવવા જોઈએ. વંશ આમ ઉતારી ન પડાય.

રાજા

વંશવેલો ઉતારી ન પડાય, કુંવરથી તો કુંવરી જ પરભાય !! કેમ જોયું એ કુંવરી નહિ હોય ?

રાણી

પણ એ કુંવરી છે—

રાજા

એની ક્યાં ખબર છે ? ખરી વાત. રાણી, તમે ડાહ્યાં છો.

રાણી

અને કુંવર સૈન્યમાં પણ જતા નથી.

રાજા

પહેલાં બહુ જતો હતો, અને હવે થોડું જાય છે.

(વિચારમાં ઉતરી જઈને) જીવાનને મન રોહ એ જ આખું જીવન લાગે છે. (રાણી સામે જોઈને) પણ તેથી શું ?

રાણી

આમ કરશે અને ગાદી મળશે, ત્યારે પ્રજા શું સુખી થશે ?

રાજા

એમ, તમને પ્રજાનું બહુ દાગે છે ?—દરવાન.

દરવાન

જી હજૂર. (નમે છે.)

રાજા

પ્રધાનજી હોય તો બોલાવો.

રાણી

(દરવાનને) પ્રધાનજીને બોલાવ.

(રાજા રાણી સામું જુએ છે.)

રાજા

(કટાક્ષમાં) દરવાન, પ્રધાનજીને કહો, રાણીજી બોલાવે છે.
(રાણી ઝાંખી પડી જાય છે.)

દરવાન

જી હજૂર. (જાય છે.)

રાણી

મહારાજ—!

અવેશ પ મો.

રાજા

રાણી, કહો જોઈએ આપણા લોકો સુખી છે કે દુઃખી ?

રાણી

એ મને શી ખબર ? પ્રધાનજી જાણે, ને તમે જાણો.

રાજા

અને બોરગદનો રાજા લશ્કર ભેગું કરે છે, તે કોણ લડવા જશે ?

રાણી

મહારાજ, આપ જેને આજ્ઞા કરો તે; પછી ભલે તે ગમે તે હોય.

રાજા

રાણી, તમારૂં જવાબીર લોકોમાં વહેંચવા આપશો ? આપણે લડવા જવું છે.

રાણી

જો મારૂં છે તે બધું તમારૂં ને લોકનું જ છે,

દરવાન

(આવીને નમે છે.) જી અનન્યાતા, પ્રધાનજી આપ્યા છે.

રાજા

એમને આવવાની ક્યાં કોઈ દિવસ ના છે ?

(પ્રધાનજી આવે છે અને નમે છે.)

પ્રધાનજી કુંવર આવ્યા છે.

પ્રધાન

જી મહારાજ, મારો પુત્ર આવીને હોત તોપણ મને એટલો આનંદ ન થાત.

રાજા

મારે હવે ગાદી બેઠતી નથી. તમે તૈયારી કરો કે આપણે કુંવરને ગાદીએ બેસાડીએ.

પ્રધાન

મહારાજ—.

રાજા

પ્રધાનશ, જે કહેવું હોય તે કહો.

પ્રધાન

આ પ્રસંગ ઉત્સવનો નથી. દુસ્મનનું લશ્કર વેળુના વાદળ જેમ દાટતું આવશે.

રાજા

(પ્રધાન સામું તાકીને) અને કેમ જાણ્યું વેળુના વાદળ જેમ પવનના સપાટે ધસડાઈ નહિ મરે ?

પ્રધાન

પણ આપણી પાસે એટલું ધન નથી. રાજ્ય અરધું થઈ ગયું છે, અને માણસોમાં અસંતોષ છે.

રાજા

કેમ ? લડવા નહિ આવે ?

પ્રધાન

બધે અસંતોષ છે.

રાજા

સમુદ્રગદનો રાજા કહે અને લોક કેવાંક નથી ઉડતાં તે હું જોઈશ.

પ્રધાન

અને એટલું ધન ?

અવેશ પ મો.

રાજા

રાણી પોતાનું જવાહીર આપવાનાં છે.

રાણી

(મ્હોંમાંથી માત્ર શબ્દો નીકળતા હોય તેમ.) મહારાજ, જે માર્ક છે, તે બધું તમારું અને લોકનું જ છે.

પ્રધાન

અને લશ્કર કોની સાથે મોકલીશું?

રાજા

આપણા સામંત સાથે.

પ્રધાન

રાજવંશી માણસ કોઇ નાહ જાય, તો આ વખતે સૈન્યમાં કુટ મડવા સંભવ છે.

રાજા

ત્યારે હું જાઉં? (પ્રધાન સામે જોઈ રહે છે)

પ્રધાન

મહારાજકુંવરને મોકલવા પડશે. એક વાર પોતાનું વીરત્વ દેખાડ્યું હતું, અને હવે પાછું દેખાડીને રાજગાદીએ આવશે તો લોકોને બહુ પ્રિય થશે.

રાજા

(જોદરકારીથી) કુંવરનું શરીર એ ગાદીપર બેસે નહિ ત્યાં સુધી અરપથ છે.

પ્રધાન

તો પછી કોણ જશે?

રાજા

આપણા સામનત.

(થોડી વાર કાંઈ જોવાતું નથી.)

પ્રધાન

(નિરાશ થયા હોય તેમ) જેવી મહારાજની ઇચ્છા.

રાજા

પ્રધાનજી હવે જાઓ. કુંવરને ગાદીએ બેસાડવાની તૈયારી કરે.
અને એ બધું પૂરું થઈ રહે ત્યાં સુધી અહીં જ રહેજો. (રાણી પ્રધાન
સામે બેઠી છે. રાજા રાણી સામે બેઠી છે.) કેમ રાણી હીક ને ?

પ્રધાન

(નિશ્વાસ નાંખીને) અમથું ય પુષ્કર વિનાનું માફ ઘર સૂનું છે.

રાજા

પ્રધાનજી, નિરાશ શું કામ થાઓ છો ? કુંવર જેમ, પુષ્કર
જણુ વડુ લાઇ આવશે. (પ્રધાન નમીને જોડ્યા વગર જાય છે.)

રાણી

મહારાજ, એવું શું જોલો છો ? પ્રધાનજીને કેટલું જોડું લાગે ?

રાજા

(તદ્દન તટસ્થ રીતે) એમાં શું ?

રાણી

મહારાજ, આપણા કુંવર હેમખેમ આવ્યા, અને પુષ્કર વિશે
જોલો, તે પ્રધાનને દાઝ્યા ઉપર ડાંભ જેવું લાગે ના ?

પ્રવેશ થ મો.

રાજા

વીરને દાઝ્યા ઉપર ડાંબ દુઃખ દેતો નથી. (પાતાનો જ હાથ મસાવમાં ધર્યા હતો તે બતાવે છે.) અને કેમ જાણ્યું કુંવર અહિ હેમ-જેમ રહેશે ? (રાણીને વાગી જતો હોય એમ એના સામે ન્હાંએ છે.) રાણી જાઓ તમે સૂઈ જાઓ. દરવાન, રાણીજીની સાથે જાઓ.

રાણી

મહારાજ આપ ક્યારે આવશો ?

રાજા

થોડી વારે. (રાણી નમીને જાય છે. રાજા એકલો પડે છે એટલે આમ-તેમ ફરે છે,) x કહે છે અનંતા સુવાવસ્થામાં છે અને બહુ સુંદર છે, પણ એ સૌંદર્ય ક્યાંક સુધી ટકશે ? કુંવર બધી વાતમાં આમ કરે છે, એ ક્યાંક સુધી આમ કરશે ? વનમાં હાથેલી બાળાને અહિં સંકટામણમાં ગમશે ? કોણ જાણે શો સદેશો લઈને એ આવી હશે !

દરવાન

જી હજૂર. મહારાજકુંવર—.

રાજા

(વિચારમાં ને વિચારમાં, સાંભળ્યું ન હોય તેમ) દોઈ મહારાજકુંવર આયુષને બોલાવો.

દરવાન

જી હજૂર. મહારાજકુંવર આવે છે.

રાજા

એમને અંદર મોકલ.

દરવાન

૭ હજૂર.

(નમે છે અને જાય છે)

(મહારાજકુંવર આયુષ અંદર આવે છે ડીલપર નીચે સુરવાળ, ને ઉપર સદરો છે. ભેટમાં તરવાર છે, વાળ લાંબા છે, શરીર કઠાવર છે, પાણી મોં કુમળું છે.)

કુંવર

બાપુ, નમું છું.

રાજા

બેટા સુખી થા ને ખૂબ જીવ. (કુંવરનું માથું સંધે છે.) અત્યારે કેમ આવ્યો ?

કુંવર

સતો હતો ને જાગી જવાયું. તમને એક પૂછવા આવ્યો છું.

રાજા

(સ્નેહથી) શું ?

કુંવર

(બહુ જ ઇતેન્નરીથી) બાપુ, મારા દાદા કેવા હતા ?

રાજા

(ગંભીર થઈ જઈને) કુંવર-આયુષ, દાદા રંગે ઘઉંવર્ણા, ગુણવાન, જોરાવર ને રજપુતને છાજે એવું એમનું રૂપ હતું.

કુંવર

આજ અત્યારે મેં જોયા.

રાજા

(સ્વસ્થ થતો) ક્યાં !

કુંવર

સ્વમામાં.

પ્રવેશ ૫ મો.

રાજા

(ગંભીર ચિત્તે) પછી ?

કુંવર

મને કહ્યું હું તારો દાદો થાઉં.

રાજા

(જરા વિસ્મય પામતાં) પછી ?

કુંવર

કહ્યું-તું અહીં રહીને શું કરે છે ? મારી સાથે ચાલ.

રાજા

(ડંડેથી) હા— બરોબર. (પાછો હળવે મને) બેટા એ તો હું
યુદ્ધમાં જા એટલા મારે. તો તું યુદ્ધમાં જઈશ ને ?

કુંવર

હા બાપુ, હું જઈશ. મને અહિં નથી ગમતું.

રાજા

તને તો એ જ જાગે. સૈન્યની સાથે સામન્તની ઉપર સેનાપતિ
ચઢ લડવા જાગે. બેટા હવે જઈને સૂઈ જા.

કુંવર

બાપુ, યુદ્ધમાં ક્યારે જવાનું છે ?

રાજા

હું કહું તારે.

કુંવર

બાપુ, હું જાઉં ? (નમે છે.)

રાજા

(વિચારમાં) શું ? બેટા આયુષ, તને અહિં નથી ગમતું ?

કુંવર

આપુ, આ રાજમહેલ હવે મને નથી ગમતો,

રાજા

(કુંવર સામે જોઈ રહીને) કેમ ?

કુંવર

(થોડું નીચે મોં ધાલી બોલે છે—પછી વળી ખારીમાંથી બહાર જોતો બોલે છે.) આપુ, દહાડો ઉગ્યો ને અનંતાએ કહ્યું, કે આ બધાં ચાકરોમાં શે રહેવાય ? અને રાતે દીવા તો એને આંધળી કરી મૂકે છે. ને આજે તો એક પથર ઉંચકી એણે મને નીચેનું ઘાસ બતાવ્યું. કેવું, પીળું, શીકકું, મરેલું અને એ કહે છે આ બધાં માણસો આમ ચગદાઈ મર્યા છે ! આપુ, પથર નીચકું ઘાસ મેં કોઈ દિવસ જોયું નહોતું.

રાજા

બેટા આયુષ, તું લડવા જા.

કુંવર

આપુ, તમે કહો છો, ને હું ના પાડીશ ? (નમ્ર છે.)

રાજા

હીક. બેટા, સારી ઉંઘ કાઢજે. આગળ કામ બહુ છે. અને હવે જો દાદા આવે તો કહેજે, આપુ પાસે મોટા દાદાને મોકલે.

કુંવર

(જતાં જતાં) હે,, આપુ. (નમીને જાય છે.)

પ્રવેશ પ મો

રાજા

(એકલો) સમુદ્રવંશના દરેકને એમના દાદા બોલાવવા આવે જ હેં ! (હડે છે, આમતેમ ફરે છે.) x x આ સૃષ્ટિ એક છે, પણ વનમાં ઉછરેલી બાળાની દૃષ્ટિ કેવી છે ? x x બેટા, આયુષ, તું લડવા જા અને મર તો રજપુતની જેમ મરજો. (પાછાં ફરી અનંતારણ્ય તરફ જાય છે.) અનંતા-અરણ્ય (નિશ્વાસ નાખે છે) કૃષ્ણપક્ષના ક્ષીણ થતા ચંદ્રની સાથે કુંવર લડવા જાય છે ! દરવાન, બધી બત્તીઓ કર. (દરવાન આવે છે ને કેટલીક બત્તીઓ પ્રગટે છે.) હવેથી આ ઓરડામાં દીવા પ્રગટેલા જ રાખજો.

દરવાન

હા હામૂર.

(નમે છે.)

રાજા

દરવાન, કુંવર લડવા જશે.
(દરવાન બોલ્યા વગર છેલ્લી બત્તી કરી પાછો જાય છે.)

રાજા

(આવેશમાં આવી જઈને) પાછો શું હડે છે ?
(પરદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૬

રાત સાતગી

(રાજમહેલનો એક ઓરડો. અનંતા બારી પાસે બેઠી છે. કુંવર લડાઈના પોશાકમાં આવે છે.)

કુંવર

અનંતા આમ તો જો. અનંતા ! તારી રજા લેવા આવ્યો છું. હું સેનાપતિ થઈ સૈન્યને લઈને જાઉં છું. બાપુએ કહ્યું છે. (અનંતા બહાર જોયા કરે છે)

અનંતા

(કુંવર સામું જોયા વગર) તે તમે ક્યાં જશો ?

કુંવર

દુશ્મનનું સૈન્ય પડયું હશે ત્યાં જઈ એને હરાવીશ.

અનંતા

(કુંવર સામે જોતી) તમારે નથી જવું. લોકો મશતના મરી જશે.

પ્રવેશ ૬ ઠા.

કુંવર

હા. લોહીની નદીઓ વહેશે, સૂરજ લાલ તપશે ને દુશ્મનને
હું હરાવીશ.

અનંતા

ના, તમારે નથી જવું.

કુંવર

પણ હું તરત પાછો આવીશ. (થોડી વાર અટકીને) મ્હારે જવું
જોઈએ.

અનંતા

શા માટે ?

કુંવર

રજપુતનો ધર્મ છે.

અનંતા

શો ?

કુંવર

લડવાનો.

અનંતા

દુનિયામાં કાંઈ ખીજો કોઈ ધર્મ નથી તે રજપુતને લડવાનું સૂચ્યું ?

કુંવર

લડવું ને રાજ્ય કરવું એ એમનો ધર્મ છે.

અનંતા

લડવું ને રાજ્ય કરવું ?

કુંવર

હા, દુશ્મનની સામે લડવું અને પ્રાણ પર રાજ્ય કરવું.

અનંતા

શા માટે પ્રજા ઉપર—!

કુંવર

તું આ શું પૂછે છે? પ્રજાને સુખી કરવા, ને દુરમનથી બચાવવા.

અનંતા

તો દુરમને ય ન હોય ને પ્રજા ય ન હોય તો કેવું સાફ? પછી શું કામ રાજ્ય કરવું? પછી શું કામ લડવું?

કુંવર

પણ એમ તે બંને! મારે જીવું જોઈએ.

અનંતા

અને હું?

કુંવર

હું છતાંને આવું પછી તું અને હું. હું રાજ્ય થઈશ ને તું રાણી થશે.

અનંતા

પણ એમાં મારે શું કરવું? રાણી થઈને શું કરું? (કુંવરને આજી પડીને) મને અહિં શું કામ લઈ આવ્યા?

કુંવર

મારાથી તારા વગર ન રહેવાત.

અનંતા

તારે જાઓ છો કેમ? તમે ધાયલ થશો તો?

કુંવર

તો તારું નામ લેતો મરીશ.

પ્રવેશ ૬ ઠા.

અનંતા

ના. ના.

(કુંવર અનંતાને ઈશી કરે છે. દયામણે ચહેરે) આયુષ, અહિ રાજમહેલમાં એકે વન નથી?

કુંવર

રાજમહેલમાં વન ક્યાંથી હોય? (કુંવર અનંતાનું માથું છાતી સરસું ચાપે છે. અનંતા બાન બૂતી જાય છે.)

અનંતા

તમે કહ્યું હતું કે રાજમહેલમાં બધું હોય?

કુંવર

પણ અનંતા, વન ક્યાંથી હોય?

અનંતા

ના, હું વનમાં ઈશીશ, અને રહીશ.

કુંવર

રાજમહેલ આખો તારો જ છે ને?

અનંતા

રાજમહેલના અંધીઆરમાં મારે નથી રહેવું. હું એને શું કરું? (બારી બહાર જુએ છે) કુંવર, મને અધોર વન આપો. (કુંવર અનંતાના માથા પર હાથ ફેરવે છે) આયુષ, મને શું કામ મારી નાંખો છો? અધોર વનમાં અજવાળાનાં પરળ શોધતાં મેં તેમને જોયા. હવે તમે જશો?

કુંવર

પણ હું રહું તો મહેલમાં વન થશે?

અનંતા

તમે રહો તો વનનું શું કામ?

કુંવર

એમ કેમ?

અનંતા

તમારોમાં આખી દુનિયા ભરી લાગે છે.

કુંવર

તારી તહેનાતમાં હું બધી દાર્શિઓ મૂકતો જાઉં છું. (કુંવર એને દુર ખસેડે છે.)

અનંતા

ના. ના. હું તમને ક્યારે ઓળખીશ? (બહારથી રણશીંગ અને ભેરીનો નાદ સંભળાય છે. કુંવર અનંતાને કપાળમાં ચૂમીને જાય છે. અનંતા ચોસ પાડી હડે છે.)

(રાધા આવે છે.)

અનંતા

મારા આયુષ, કુંવર—

(અનંતા હચમચાઈ પડે છે.)

રાધા

(અંદર આવતાં) બા, બા—

(પડેલા પડે છે.)

~~અનંતા~~

પ્રવેશ ૭

રાત નવમી

સ્થળ:—ભોંયરાનો રસ્તો.

રાણી

અરે ઓ બીમા, આજ તું મને ક્યાં લઈ જાય છે ?

હાંસી

બા, આપણે પેલા ઝોરડામાં જ નઈએ છીએ.

રાણી

આજ કેમ આ બધું આવું આવું લાગે છે ?

(થોડે દૂર જાય છે ત્યાં રાણીનો પગ પાણીમાં પડે છે. ઉપરથી તે દીવાલમાંથી પાણી ટપકે છે.)

આ પાણી શું ટપકે છે ?

દાસી

મા, અહિં બધે પાણી ભરાઇ રહે છે, મા (દાસી કાઠડી સળગાવે છે.)
અંદર પાણીમાં જૂઓ. (રાણી ન્હાતી છે.)

રાણી

કેતું કાળું ભમ્મર પાણી છે. છીછડું છે તોય કેટલું ઉંડું લાગે છે!

દાસી

બા, આનાં આ પાણી અહીં માસે માસે એક રાત ઉભરાય છે,
અમાંસે ને અમાંસે ને લોક એને “ અમાંસનાં પાણી ” કે’ છે.

રાણી

પણ આજ ક્યાં અમાંસ છે.

દાસી

બા, કાંક ઉતપાત વગર આમ ન ઉભરાય. ને એમાં રાજગજ
આવીને જૂએ અને જેનું મોં દેખે તે આ રાજમહેલનો ધણી થાય.

રાણી

હું જો રાજા હોત તો હવે કેને ગાદી મળશે એ મને
ખબર પડત.

દાસી

મા, અમ ગરીબને તો વહેમ હોય ને!

(ઉપરની વાત દરમીઆન દાસીના હાથમાંની કાઠડી બળી રહેવા
આવે છે, અને આલ્પાઈ જાય છે. એટલામાં દૂરથી પગલાં આવતાં
સંભળાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

દાસી

• બા, પ્રધાનજી આવે છે.

(સામેની બાજુથી એક મશાલ આવે છે.) આ તો રાજાજી છે.

રાણી

(હાથ દબાવતાં) ચૂપ.

રાજા

(પાણીમાં નેતાં) અરે! આ શો ઉત્પાત થવા બેઠો છે? હજારોનાં મોં
.....(રાજા જરા પાછો હઠે છે, અને નય છે.) અને દરેક પાણીનું બિંદુ
સાક્ષી પૂરતું હોય એમ ટપક ટપક બોલે છે!! (નય છે.)

રાણી

ભીમા, રાજા ગયા. પગલાં શમ્યાં. મશાલનું અજવાળું નથી.

દાસી

હા, માજી. (દાસી એક નાની કાકડી સજગાવે છે.)

રાણી

(અજવાળે નોંધને, ચમકીને) કોણ? પ્રધાનજી-?

પ્રધાન

રાજા નોંધાને! બોલ્યા, ઉત્પાત થશે.

રાણી

વખત થોડો છે. દૂર જવાની જરૂર નથી. (ત્રણે બેસે છે)
પ્રધાનજી બોલો શા ખબર છે?

પ્રધાન

માણ કદક વાવડ ઉડે છે. હજુ ખરા ખખર આવ્યા નથી. કહે છે નહુ મારે યુદ્ધ થયું. (રાણી સાચું ખાત્રી કરતો હોય તેમ ન્દએ છે.) પણ આજ સવારે નસુસ તરફથી ખખર આવ્યા કે કુંવર અગાધ ચરાકમ દેખાડી અણુધાર્યો હુમલો દુશ્મન પર લઈ ગયા. ત્યાં ધોર યુદ્ધ થયું, અને કુંવરે જોરગદના રાજાનો હાથી માર્યો અને રાજાને ક્રેદ કર્યો; અને હવે પછીની ખખર મોડી રાતે આવશે.

રાણી

જૂઓ, પ્રાધાનજી, જોરગદનો રાજા દુશ્મન હોય એમ કેમ જોલો છો? હીક. હું હમણાં જાઉં છું. મોડી રાતે ખખર આવે તે જોઈલજો. હું બીમાને મોકલીશ. હીક જાઓ.

પ્રધાન

જેવો હુકમ, મા. પણ મારા પર અવિશ્વાસ ન ધરજો.
(નય છે).

રાણી

બીમા, મારે તને એક વિશ્વાસનું કામ સોંપવાનું છે.

દાસી

કહેા માણ.

રાણી

તું જઈને અનંતાને આ ખાવામાં આપજો. (પોતાની પાસેથી એક પડીકું કાઢે છે.) રાધા તો તારી જોડીયણુ છે.

પ્રવેશ ૭ મો.

દાસી

હો, બા. (લેતાં લેતાં ધ્રુજે છે.)

રાણી

વહેલી જાજે.

(રાણી અને દાસી બન્ને નય છે. ઝીણો પવન આવે છે, અને વરસવા વરસતો હોય એમ ફેરાં ઉડે છે. દાસી કાકડી આડે હાથ મૂકવા નય છે ત્યાં એના હાથમાંથી પડીકું પડી નય છે.)

દાસી

હં— હાય.

રાણી

કેમ અલી ?

દાસી

બા, આ ઓલાઈ જાત. (ધ્રુજે છે.) કું આડો કાઠ કેળા
અધ તે પડી—જાત.

રાણી

હં—.

(બન્ને નય છે.)

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૮

રાત નવમી

(સ્થળ:—છાવણીના એક તંબૂમાં ઝાંખો દીવો બળે છે. નદી દેખાતી નથી પણ પાસેથી એના વહેવાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાય છે, તંબુના બારણા આડે એક ચોક્કીદાર સૂતો છે. અંદર કુંવર માટીનાં રોડાં ભાંગે છે, અને આસે બોરગઢનો રાજ બંધીવાન થઈ પડ્યો છે.)

કુંવર

કેમ રાજાજી આવી પથારી ચાલશે ને ?

(બોરગઢનો રાજ કરી જવાબ આપ્યા વિના ઝાંખો ફાટી અંજ હલાવે છે. એક જગ્યાએ જમીન સાફ કરી કુંવર ખીજ જગ્યા સાફ કરે છે.)

કુંવર

(બોરગઢના રાજ તરફ જોયા વગર) રાજાજી, હું પલંગપર સૂઈ તમને ભોંયપર સૂવાનું કહેતો હોઉં તો વાંધો. હીક રાજાજી આ સૂવાનું.
(બોરગઢનો રાજ પોતાના હાથપગ સળવળાવે છે અને કુંવર તરફ તિ-

પ્રવેશ ૮ માં.

સ્કારથી નૂએ છે.) હા, પણ રાજાજી તમારા બંધ નહિ છૂટે. બંધી-
વાન થવું તો ક્યાંથી ગમે, પણ થયા એટલે શું ?

(કુંવર પાતે સવાની તૈયારી કરે છે, અને બારગઢના રાજાને જ્યાં
ભાંય સાફ કરી છે, ત્યાં હથકીને મૂકે છે. રાજા જરા ધુરકે છે. પછી
ખીજ જગ્યાએ કુંવર જમ પડે છે. આશીકે એક ઢેકું મૂકી એક
ફપટો આઢીને સુવે છે. થોડી વાર થાય છે ત્યાં ચોકીદારને ટપીને એક
યુવાન તથા એક સુંદર છોકરો અંદર આવે છે.)

કુંવર

(પગરવ સાંભળીને સંજોગો) કોણ ? (બેઠો થાય છે.)

પુષ્કર

કોણ - પુષ્કર.

કુંવર

કોણ પુષ્કર ? અને આ ? (કુંવરમાં હર્ષ માતો નથી.)

પુષ્કર

એ દુઃખમાં મારા મિત્ર થયા છે. (બંધીવાન રાજા તરફ પહેલી વાર
નૂએ છે.)

કુંવર

(નિહાળીને) એમનું નામ ?

પુષ્કર

દેવીસિંહ (બંધીવાન રાજા દાંત પીસે છે.)

કુંવર

(બારણા પાસે જઈને) કુત્તા અરજણુ, તને ટપીને આવ્યા તોય
ખબર ન પડી ? તું શું ચોકી કરે છે ? (અરજણુને પગ અડાડી હઠાડે)

છે. અરબજી તરવારપર હાથ નાંખતો કોયો ચાલ્યો છે, પણ હું વરને બેઠને નથી પડે છે.) જો—, હવે કોઈ આવ્યું તો જોજો. જા સૂઝ જા. (અરબજી પાછો સૂઝ જાય છે.) તે અત્યારે તું ક્યાંથી આવ્યો ?

પુંકર

મારી વાત બહુ ટુંકી છે. તમને શોધતો હતું આ બંધીવાન રાજના (બોરગઢનો રાજા દાંત પાસે છે.) નગર પાસે જઈ ચડ્યો. એણે મને કેદ કર્યો. મેં સાંભળ્યું કે લશ્કર લઈને એ તમારી સામે આવ્યો છે.

કુંવર

(રાષમાં) હવે એ આપણા સમુદ્રગઢમાં એમ રહેશે.
(બોરગઢના રાજાની આંખમાંથી ઝેર વરસે છે) અને પછી ?

પુંકર

એમાંથી આ દેવીસિંહે મને છોડાવ્યો. ત્યાં બધાને બોરગઢમાં ખખર પડી કે સમુદ્રવંશનો વિજય થયો, ને ઉદયસિંહ કેદ પકડાયા છે. પછી એ અને હું અહિં આવ્યા.

કુંવર

દેવીસિંહ તમે પુંકરને છોડાવ્યો તે હું તમારો ઋણી થયો છું. સમુદ્રવંશનો કુંવર કદી એ ઉપકાર નહિ ભૂલે.

(નાનો દેવીસિંહ નમે છે અને રાજા કુરકે છે.)

ઉદયસિંહ

(બંધ સળવળાવતો) તું વળી છૂટવા પામ્યો ખરો ! (કોઈ ધ્યાન આપતું નથી.)

દેવીસિંહ

કારાગૃહમાંથી મને એ જીતીને લાવ્યા છે.

પ્રવેશ ૮ મો.

પુષ્કર

અને તમે તો બધે જીતતા ફરો છો ! અમે સાંભળ્યું કે અનંતા-
રણ્યની કુંવરી લઈ આવ્યા !

કુંવર

(જરા ગંભીર થઈ જઈ.) હવે પુષ્કર ક્યારે લાવશે એ એમણે
પૂછ્યું છે.

પુષ્કર

(સ્નેહભાવી આંખે) ક્યારે ? એ આ દેવીસિંહ જાણે. હું શું જાણું ?

કુંવર

ત્યારે આ દેવીસિંહ તો તમને બધું આપશે !

પુષ્કર

(ઉદયસિંહ તરફ જોઈને કુંવરને ઉત્તર આપે છે.) યાદ છે ને તારા
નાના બાળ ભત્રિજાને તે નાનપણથી રાજકોશો બોયરામાં પૂરેલો !

દેવીસિંહ

(પુષ્કરને) તમે જોહું શું કામ જોલો છો ?

ઉદયસિંહ

(દેવીસિંહને) મને છેતરવો છે ? હું જીવું છું ત્યાં સુધી.

કુંવર

(ઉદયસિંહને) યુદ્ધના આંધ્રોલા પડ્યા છો, એમજ રહેશો ને
વધારે શું કામ જોલો છો ?

પુષ્કર

(દેવીસિંહને) એક વાર સમુદ્રમંડળમાં દે મછી વાલ જોશું.
(કુંવર ઉદયસિંહના બંધ બંધો છે.)

કુંવર

જ્યારે છૂટો ત્યારે વિચાર કરજો. પણ પુષ્કર, તમે બન્ને થાકેલા છો. જો ત્યાં ઢેકું પડ્યું એના પર માથું કરજો. દેવીસિંહ આ મારે મહેલ નથી કે તમને કાંઈ આપું.

દેવીસિંહ

રજપુતના બાળકને વધારે ન જોઈએ.

(થોડી વારમાં પુષ્કર ને દેવીસિંહ થાક્યાપાક્યા ઢંધી જાય છે. ઉદય-સિંહ એમને એમ પડયો છે. કુંવર સૂતેલો છે ત્યાંથી બેઠો યાય છે અને આમતેમ જાય છે.)

કુંવર

(એકલો હોય તેમ) સૂવું ખમાતું જ નથી. (ઉદયસિંહ તરફ જોઈને) કેમ ઉદયસિંહજી ! અત્યારેજ સમુદ્રગઢ જઈશું ? (ઉદયસિંહની આંખમાંથી જેર વરસે છે. કુંવર ઉઠીને જરા બારણા તરફ જાય છે.)

અરજણુ

કોણુ-? (ઉભો થાય છે.)

કુંવર

શાબાશ અરજણુ આ વખતે ખરી ચોકી કરી.

અરજણુ

કાં બાપુ ?

કુંવર

હું સમુદ્રગઢ જાઉં છું.

અરજણુ

(બહાર તારા તરફ જોઈને) હજી તો મધ્યરાત્રી હમણાં થઈ. અત્યારે સમુદ્રગઢ ?

કુંવર

હા, ઘોડો તૈયાર કર. બીજો બારણે લાવજો. અંદર પુષ્કર અને દેવીસિંહ સૂતા છે. ઉદયસિંહજીને સાથે લઉં છું. તું ચોક્કી કરજો. (અરજણુ જાય છે) ઉદયસિંહજી ! સવારે સમુદ્રગઢ. (આમતેમ ફરે છે. પુષ્કર અને દેવીસિંહ મીઠી ઉંઘ લે છે એમને જુએ છે. બીજો બારણે અરજણુ ઘોડો લાવે છે. કુંવર તૈયાર થાય છે. બહાર જઈ ઘોડાપર બેસે છે. તંબુના બારણામાંથી ઘોડો અને કુંવરના પગ દેખાય છે.)

કુંવર

અરજણુ, ઉદયસિંહજીને લાવ. (અરજણુ ઉદયસિંહને ઉપાડી ગાંસડી જેમ ઘોડાપર લાદે છે.) અરજણુ ચોક્કી બરાબર કરજો. સવારે સામન્ટને કહેજો કે હું ગયો છું.

અરજણુ

ઠીક બાપુ.

કુંવર ઘોડો દોડાવી જાય છે. અરજણુ જરા એ બાજુ જાય છે. ઘોડી વારે ઘોડો નદીમાં પડે છે. પછી અવાજ શાંત થાય છે, ત્યાં સુધી અરજણુ ઉભો રહે છે. અહિં તંબુમાં આગળને બારણેથી બુકાનાં બાંધેલા બે જણા આવે છે અને તરવાર કાઢી જરા સંશયમાં પડી પુષ્કર પર ધા કરે છે. અરજણુ પાછળથી પાછો આવે છે ત્યાં બે જણાને જુએ છે. બન્નેના હાથમાં તરવાર છે અને એકની તરવાર લોહીભીની છે. અરજણુ એકને પકડે છે, બીજાને મારે છે. અપાઝપીથી દેવીસિંહ જાગે છે અને બીજો માણસ નાસવા જાય છે તેને પોતાની તરવારનો ધા મારે છે. એ તંબુ બહાર ધાયલ થઈ જૂમો મારતો પડે છે. દેવીસિંહ પુષ્કરનું ઓઢેલું ખસેડે છે.

દેવીસિંહ

(કંઈપાંત કરતાં) હવે મને પુષ્કરની સાથે અગ્નિદાહ દો.

(અરજણુ ખિન્ન મુખે ઉભો છે.)

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૯

રાત્ર નવગીની વહેલી સવાર

(સ્થળ:—પ્રવેશ પહેલાનો ઓરડો. રાત્ર ઝરખા પાસે બેઠા છે.)

રાત્ર

(એકલો) કહે છે અનંતા બોલતી નથી, ને રૂએ છે—ને વાળ ચૂંટી કાઢ્યા છે. આમ ક્યાંક સુધી ચાલે !

(રાણી દાતણ પાણી લઈને આવે છે)

રાણી

હ્યો મહારાજ.

(રાત્ર દાતણ પાણી લે છે. રાણી નમીને બેસે છે.)

મહારાજ, એક વાત પૂછું ? આબુબાબુ બધે દવ લાગે છે એ શું ? અને રાતે અજવાળાં અધારાં નીચે છે !

રાત્ર

એમાં શું ? આવતું વરસ સાફ પાકશે.

રાણી

મહારાજ પર્વતનો કોપ નહિ ?

રાજા

રાણી, એ તો સુરજ-સમુદ્રનો કોપ, ને (થોડી વાર અટકીને)
વરસાદ વહેલો આવશે. પણ અનંતાને કેમ છે ?

રાણી

મહારાજ, મારી દાસીને મોકલી હતી. એનું રૂપ રાક્ષસી જેવું
છે. બધાં લોકો કહે છે આખી રાત એ બટક્યા કરે છે ? અને એનું
માથું ખોડકું છે. દાસી એને માથે અડી તે વાળ બધા હેઠા પડ્યા !

રાજા

(વિચારમાં) આપણે બધા રાક્ષસો નથી ?

રાણી

અને દાસીઓ કહે છે કે એ ખાધા વગર જીવે છે.

રાજા

રાણી આપણે પણ એમ જીવીએ તો કેવું સાઈ !

રાણી

મહારાજ, રાજમહેલમાં આ સુખ નથી પેઠું.

રાજા

(વિચારમાં) સુખ દુઃખનો દુનિયામાં સવાલ જ નથી..

રાણી

એટલે મહારાજ હાથે કરીને.

રાજા

હાથે કરીને કશું થતુંજ નથી.

રાણી

એમ કાંઈ નશીબના પર બધું આરોપાય ?

રાજા

રાણી, નસીબે ય નથી અને આપણે ય નથી.

રાણી

ત્યારે કેાણુ ? મહારાજ, એમ તે હોય ?

રાજા

કાંઈકે ત્રીજુંજ.

દરવાન

જી હજૂર, પ્રધાનજી આવ્યા છે.

રાજા

એમને અંદર આવવા દે. (દરવાન નમીને નમ્ય છે.) રાણી,
કુંવરને ગાદીએ બેસાડવા આડે સાત દિવસ રહ્યા !

રાણી

હા. અને મહારાજ, કુંવર જીતીને આવશે, અને ગાદી પર
લોકો એમને વધાવશે. કેવો ઉત્સવનો દહાડો !

રાજા

પણ હજી આવવા તો હો. રાણી, તમારા કુંવરને શું આપશું ?

રાણી

મહારાજ, ગાદીને જમણે હાથે ઉભો રહે એટલે બસ.

(પ્રધાન આવે છે અને નમે છે.)

અવેશ હ મો.

રાજા

કેમ પ્રધાનજી બધી તૈયારી થઇ ગઇ ?

પ્રધાન

હા, મહારાજ, હું કહેવા આવ્યો હતો, ને મહારાજકુંવર આવ્યા છે.

(રાણી પ્રધાન સામું વચ્ચે છે.)

રાજા

(ગંભીર અવાજે) ક્યાં ? ક્યાં છે ?

પ્રધાન

બેરગઢના રાજાને ઘોડાપર નાંખી ગામમાંથી આવતા હતા; ને આપણો હેમ-તો હાથી ગાંડો થઇ ગામમાં ફરતો હતો.

રાજા

(સ્વસ્થ ચિત્તે)-પછી ?

પ્રધાન

કુંવર એની પાસે ગયા (રાણી ધ્યાન દઇ સાંભળે છે.) અને (રાજા એમને એમ બેઠો છે,) કુંવરને જોઇને હાથીએ સૂંઢ ઉચી કરી ને પોતાના હાથીખાનામાં ગયો. લોકો બધા જોઇ રહ્યા, અને લોકોની આખી દૃઢ કુંવરને રાજા નામે પોકારવા લાગી !

રાજા

સૈન્ય ક્યાં છે ?

પ્રધાન

સૈન્યને તો પ્રવરા કાંઠે સૂકીનેજ રાતો રાત કુમાર અહિં આવ્યા !

રાજા

પ્રધાનજી, તમને મેં કહ્યું છે એ બાબતોથી એમને વાકેફગાર કરો.

પ્રધાન

હા મહારાજ અને બીજી બધી તૈયારીઓ થઇ ગઈ છે.

દરવાન

જી હજૂર, મહારાજકુંવર આવ્યા છે.

રાજા

એમને અંદર મોકલ.

(કુંવર ઉદયસિંહને લઇને અંદર આવે છે ને નમે છે)

સૈન્યને મૂકીને તું એકલો કેમ આવ્યો ? (કુંવર બોલવા નય છે)
અનંતાની ઉતાવળે શું કામ આમ આવ્યો ? સૈન્યને છોડી સેનાપતિથી
એકલાં અવાય નહિ.

કુંવર

બાપુ, આ બોરગઢના રાજા.

રાજા

તારાં પરાક્રમ મેં સાંભળ્યાં, ગાંડા હેમન્તાને ડાહ્યા કર્યો. પણ
બેટા, તારે હજી ક્યાંક સુધી ગાંડા રહેવું છે ? (કુંવર શરમાય છે.)
(ઉદયસિંહ તરફ નેધ) રાજાને છાન્ને એવો હું એમનો સત્કાર કરીશ.

કુંવર

બાપુ, ઘણા વર્ષથી પૂરેલો દેવીસિંહ છૂટ્યો છે, ને પુબ્કરને પણ
એણે છોડવ્યો.

પ્રધાન

હે:—

પ્રવેશ ૯ મો.

રાજા

પ્રધાનજી શું ?—ઉદયસિંહજી, પુષ્કરને તમે પૂરેલો ? અને બિચારો દેવીસિંહ ! હા, મને યાદ આવે છે. ના, ત્યારે તો તમે ક્ષત્રિય નથી. તમારી લાયકાત પ્રમાણેજ હું વર્તીશ. તું જા, પ્રધાન પાસેથી કહ્યું છે તે શીખ. પ્રધાનજી જાઓ. (કુંવર નમીને પ્રધાન સાથે જાય છે.) બોલો તમારે રાજ્ય પાછું જોઈએ છીએ ?

રાણી

મહારાજ, અહીંઆજ પૂછશો ?

રાજા

ત્યારે ક્યાં ?

રાણી

સભા બોલાવીને નહિ ?

રાજા

તમારે એમને કચેરીમાં લાવવા છે ? શું કામ ? બોલો તમારે રાજ્ય પાછું જોઈએ છીએ ?—તો બંધ છૂટા કરે અને તમને જવા દે.

ઉદયસિંહ

પોતામાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી ઉદયસિંહ કોઈનું આપ્યું રાજ્ય મેનાર નથી.

રાજા

ગઢનાં બંધીખાનાં જોયાં છે ?

રાણી

મહારાજ, યુદ્ધમાં કેદી થયેલા રાજપુત રાજાને એમાં પૂરશો ?

રાજા

કેમ રાણી તમે એ જોયાં છે ? (રાણી આડું નંચે છે.) કુમળા
બાળ દેવીસિંહને એમણે બહુ વાર પૂરી રાખ્યો. દરવાન.

દરવાન

જી હજૂર.

રાજા

પહેરેગીરોને બોલાવ, પ્રધાનને બોલાવ.

(દરવાન નમીને નય છે. રાજા આમતેમ ફરે છે.)

ઉદયસિંહજી, હવે તમારો ભત્રિજો દેવીસિંહ બોરગદની ગાદીએ
એસશે.

દરવાન

જી હજૂર, પ્રધાનજી આવ્યા છે.

રાજા

અંદર મોકલ. (પહેરેગીરો આવીને નમે છે.)

(પ્રધાન આવે છે.)

રાજા—પ્રધાનજી, સૈન્ય પુરૂષરતે સ્વાધીન મૂકીને કુંવર અહિ
આવ્યા છે એની હું વધામણી આપું છું. (પ્રધાન કંઈ બોલવા નય
છે ત્યાં રાજા એના સામે હાથ કરે છે, પણ પહેરેગીરોને નહે છે.)
બંધીવાન રાજાને લઇ ચાલો ને ગદનાં બંધીખાનાનાં બારણાં ઉઘાડો.

(બધાં નય છે.)

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૧૦

રાત દસમી

(સ્થળ:—રાજમહેલનો એ ન આરડો)

રાજા

હવે હું છુટો થઈશ. મને ઘણી વાર પ્રજા જેમ રહેવાનું મન થતું. હા. રાજા પ્રજા થાય તો કેવું સારું? હવે તો હું છુટો થઈશ. પણ રાજા ન હોય એ બીજાને રાજા આપી શકે? (બહાર રાતના અંટા વાગવા શરૂ થાય છે, રાજા એક પછી એક ગણે છે.) એક બે, ત્રણ ચાર, પાંચ છ, સાત આઠ, નવ દસ, અગીઆર ને બાર !

(વિચારમાંથી સ્વસ્થ થતો) હજી આજ રાણી કેમ ન આવ્યાં ? દરવાન.

દરવાન

(આવીને નમે છે.)

હજીર

રાજા

જ્યાં બારી બારણાં ખોલી નાંખો. કશું બંધ ન રાખો.

દરવાન

ઝ હજુર, બધું ખુલ્લું છે.

રાજા

આજ કેમ બધું રૂંધાય છે.

(બીજો દરવાન આવે છે. પહેલો દરવાન, નમીને બહાર જાય છે.)

બીજો દરવાન

ઝ હજુર, મહારાજકુંવર આવે છે.

રાજા

આવવા દે.

(કુંવર આચુપ આવે છે અને નમે છે. બીજો દરવાન નમીને બહાર જાય છે.)

કેમ બેટા ?

(પહેલો દરવાન આવે છે અને નમે છે.)

દરવાન

ઝ હજુર, બહાર દાસી ઉભી છે.

રાજા

કેમ ? શા માટે ?

(દરવાન એમને એમ ઉભો રહે છે.)

આવવા દે.

(દાસી આવે છે, અને રાજાનાં અને મહારાજકુંવરનાં એક હાથે છેડે અશ્વરતાં ઓવારણાં લે છે અને બે ડગલાં પાછળ હટી છે.)

દાસી

(અત્યંત નમ્ર અવાજે) મહારાજ, અમારાં રાણીજીએ કહેવરાવ્યું છે, કે આજે એમનું માથું દુઃખતું હોવાથી આપની સેવામાં હાજર રહી શક્યાં નથી.

રાજા

રાણીજીને કહેજો, કે નિરાંતે ઉઘે.

(દાસી નમીને જાય છે, દરવાન નમીને જાય છે.)

કેમ બેટા ? દાદા પછી તો તારી પાસે નથી આવ્યા ને !

કુંવર

આપુ ના, ના. પણ આ બધી તૈયારી શું કામ કરે છે ?

રાજા

તને મારે ગાદી પર બેસાડવો છે.

કુંવર

આપુ, મારે રાજ નથી જોઈતું.

રાજા

(ગંભીર અને નિશ્ચલ) તને અલારે શું થયું છે ? મને કહે જોઈએ શા માટે ?

કુંવર

આપુ હું કહી નથી શકતો, પણ અનંતારણ્યમાં એક વરાહની પૃઠે પડ્યો; હેમરાજે ત્યાં ઠોકર ખાધી, ને અમે બન્ને મોતના મુખમાં જઈ પડ્યા. મને નહોતું કે હું જીવીશ.

રાજા

તેમાં શું ?

કુંવર

(જરા રાજના સમ્પ્રદાયી અમલીને) હા, બાપુ, એ જ છે. મરવામાં કાંઈ નથી. પણ મોતના મુખમાંથી આ દુનિયામાં પાછું આવવું એ જ ભારે થઈ પડે છે. શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે રાજપાટ બધું મનમાંથી ઘોવાઈ ગયું. અને મોતની અર્ધદીક દુનિયાના ભાર મારે માથે રહ્યા.

રાજા

તેથી શું ? મોતના મુખમાં જવું એ તો વીરનો ધર્મ છે.

કુંવર

પણ હું તો રાજા થવાની ના કહું છું. (વિચાર કરતાં) વીર થવાની ના નથી કહેતો.

રાજા

તું વીર રાજા થા. રાજા હમેશાં મોતના મુખમાં જ વસે છે. (જડા વિચાર કરીને, સચોટ રીતે) મોતનું મુખ જુએ એને તો નવું જીવન મળે છે.

કુંવર

(અધીરાઈમાં) બાપુ, એ મોત જુઠું. (વિચારમાં પડે છે.)

રાજા

(કુંવર સામું જોઈને) જુઠું શાનું ?

કુંવર

(ઘોડી વાર રહીને) હા બાપુ, જુઠું નહિ. મને નવું જીવન મળ્યું છે. મોતના અધિકારમાં અનંતા મારા જીવનમાં ગૂંથાઈ ને હું પાછો સજીવન થયો. મોતે અને નવા સંબંધે મને પલટી નાંખ્યો છે. મોતના

પ્રવેશ. ૧૦ મો.

મુખમાં જઈ આવેલો રાજા ક્યાંથી થાય ? એ રાજપાટ મને નથી જોડતું. ...

રાજા

જો બેટા, એક હું તને વાત કહું. એક ભાટ હતો, (કુંવર અધારધથી સાંભળે છે.) એ માંદો પડ્યો. મરતાં મરતાં એને થયું કે ભાટ થયા સિવાય દુનિયામાં બીજું કંઈ નથી. અને એ જીવ્યો ત્યારે એક ભાટ થયો.

(થોડી વાર કંઈ બોલતું નથી).

કુંવર

(વિચાર કરતાં) કોણ જાણે, ભાટ થવાય પણ એમ રાજા ન થવાય.

રાજા

(વિચારને ખંખેરી નાખતો હોય એમ) કંઈ નહિ. (દીખતી રીતે શાન્ત રહીને) કુંવર અનંતા શું કરે છે ?

કુંવર

(જરા આવેશમાં આવી જઈને) બેઠી છે, રહે છે, વાળ પીંખી નાખ્યા છે. એક આકાશની ભીખારણ જેવું એણે એનું રૂપ કરી નાંખ્યું છે.

રાજા

તે બેટા, રૂપ માત્ર એવું છે. હવે તેં જોયું ને !

(થોડી વાર કંઈ બોલતું નથી).

કુંવર

આપુ, અનંતાને હું જોઉં છું અને હું દારૂં છું. મને એનાં એટલો મોહ છે કે એ મોહના ભારે હું મરી જઈશ.

રાજા

(માત્ર એક સત્ય બોલતો હોય તેવી બેદરકારીથી.) બેટા, સ્નેહ એ જ કાંઈ જીવન નથી.

કુંવર

બાપુ, મારે તો સ્નેહ જીવન સાથે નહિ, પણ મૃત્યુ સાથે ગુંથાયો છે. હું રાજા થઈને શું કરું ?

રાજા

(જરા કપકો આપતો હોય તેમ) તને અત્યાર સુધી ગમ્યું એ મેં કરવા દીધું છે.

કુંવર

(થોડું થોડું સમજતો હોય તેમ. હતાસ.) હા, બાપુ.

રાજા

બેટા, હવે તું છેડેથી પાછો શરૂ કર. અત્યાર સુધી તને ગમ્યું તે તેં કયું, હવે જે કર તે તારા મનને ગમાડ. (અવાજ બદલતાં) અનંતા રૂપાળી છે, તેં રૂપ માત્ર હવે જોયું; તું મોત સુધી જઈ આવ્યો તો જીવન શું છે એ તને ખબર પડી. મૃત્યુમાં ગુંથાએલો પ્રેમ તારું જીવન થઈ રહ્યો છે. તારે અનંતાના રૂપમાંથી મુક્તિ મેળવવાની છે, અને એ જીવનમાંથી પણ મુક્તિ મેળવવાની છે. — તું ગાદી પર બેસ. સારો રાજા થા અને રાજાના ધર્મ તારા મનને ગમાડ. કરે તે વિચારીને કરજે.

(થોડી વાર કાંઈ બોલતું નથી.)

કુંવર

બાપુ, અનંતાને મેં જોઈ ત્યાં સુધી કાંઈ દિવસ મેં વિચારજ કર્યો નથી. હવે વિચાર કરવા બેસું છું ને બધું ધોવાઈ જાય છે.

પ્રવેશ ૧૦ મો.

રાજને ને અનંતાને બેને હું સાથે નથી રાખી શકતો. બાપુ આપણે લડ્યા વગર બીજો ધંધો નથી. (રાજ પોતે સમજતો હોય તેમ કુંવર સામું જોઈ રહે છે.) હું કાયર નથી. મને મોકલશો તો મરણીઓ થઈ લડીશ પણ મારે હવે—

રાજ

(જગી જઈને) ના, તારે તો રાજ થવાનું છે. તું રાજ થઈશ પ્રધાની હું લોક ભેગો લોક, પ્રજા ભેગો પ્રજા અને તું મારો રાજ.

કુંવર

અને હું બીજાને ગાદી આપું ત્યારે મારો વારો? કેક આંધળો થાઉં ત્યારે બધું જોવા નીકળું બાપુ?

રાજ

(કુંવરને સમજાવતો હોય તેમ) બેટા, સાબળ, પોતાના મનમાં આવે એટલે કાંઈ છોડી દેવું એ કાંઈ છોડવું ગણાતું નથી. શું છોડીએ છીએ એનું જાન હોવું જોઈએ. તું રાજ છોડી ચિતિ થાય તો પણ શું?

કુંવર

મારે રાજ છોડી ચિતિ થવું નથી.

રાજ

સાબળ, તું અનંતાને લાવ્યો ત્યારથીજ મને લાગતું હતું કે આમ તે ક્યાં સુધી નહીં જો, ખાસદારો ને દાસીઓ માંહોમાંહે વાતો કરે છે કે આ મહેલમાં કંઈ સુખ પેડું નથી. (કુંવર મનમાં બોલે છે, નિર્વાસ નાંખે છે. રાજ આસ્વાસન આપતો હોય તેમ) લોકો તો એમજ કહેને! મને કાંઈ નથી.—પણ (અચકાતાં) હું જુદા હું ને આ બધું આમ શું થાય છે,

કુંવર

તે બાપુ હું તમને દુઃખ દઉં છું? હું તમને બધું કહું છું તે આ પણ કહેવા આવ્યો.

રાજા

ના, મારે મન દુઃખનો સવાલ જ નથી. તું ગાદી છોડીશ અને રાણી કાવત્રાં કરશે. (કુંવરને બધું ન કહેતું હોય તેમ) આત્મારેય કેમ બાપુ નહિ કરતી હોય? (રાજાના અંગમાં રાષ વ્યાપે છે) અને દેશ દુઃખમાં ડૂબશે.

કુંવર

બાપુ, નાનપણથી મને કેમ ઉછેર્યો છે એ હું બાણું છું.

રાજા

તને ખબર છે. દુનિયામાં મારે મન સુખ દુઃખનો સવાલ નથી. (એકલો બોલતો હોય તેમ) મને એમાંજ મુક્તિ લાગે છે. દહાડો ઉગે અને આયમે અને પોતે બંધામાંથી મુક્તિ મેળવવી. x તને તારી મા નાનો મૂકીને મરી ગઇ. તને લઇને વનમાં ભટક્યો, હું સુખનો સવાલ કરવા ક્યાં કરવા રહું? (કુંવરને સચોટ રીતે પુછે છે) અને તું સુખનો સવાલ શું ઉઠાવે છે?

કુંવર

બાપુ, મેં કોઈ દિવસ દુઃખ જોયું હોય તો તે આજે જ જોયું છે.

રાજા

આયુષ્ય, તને માત્ર સુખ વહાલું છે.

(જોડી વાર કોઈ બોલતું નથી. રાજા કુંવર સાથે જોવા કરે છે અને કુંવર દૂર જોવા કરે છે.

કુંવર

બાપુ, તમે મને નહિ આપો ? મારે નિર્ભેળ સુખ જોઈએ છીએ.
એટલેજ મને રાજપાટ રુચતું નથી. એમાંજ શું મુક્તિ નથી ?

રાજા

તને હું સુખ ક્યાંથી આપું ? હીક, પણ ખેટા, તું જા, વિચાર
કરજો. સુખ એ જ કાંઈ સત્ય નથી.

(કુંવર નમીને જાય છે. રાજા હોહો ગગડાવે છે.)

રાણીનું માથું દુખે છે. હં. કોઈ છે કે ?

હરવાન

(આવીને નમે છે) જી હજૂર.

રાજા

એ પહેરગીરને બોલાવ.

(હરવાન નમીને જાય છે. તરત પાછો એ પહેરગીરને લઈને આવે છે.
રાજા ઉભો થાય છે. સીપાઈઓ નમે છે.)

રાજા

ચાલો.

(બધા જાય છે.)

(પડદો પડે છે.)

૨૫૫

પ્રવેશ ૧૧

રાત દસમી.

(સ્થળ:—બોરગઢનો બાંધીવાન રાજા બેડીઓમાં પડ્યો છે. પાસે એક ઝીણો દીવા બળે છે. ચોરડી ખડકમાંથી દારી કાઢેલી જણાય છે, અને દીવાલોને લૂણો લાગેલો છે. બારણાં બંધ છે અને પત્રાવળીમાંથી રાજા રોટલો ને હુંગળી ખાય છે. પાસે પાણીનો બરેલો પડીઓ પડ્યો છે.)

(ભોંયમાંથી એક પથરો હપડે છે અને પ્રધાન આવે છે.)

પ્રધાન

રાજા ઉદયસિંહજી ?

ઉદયસિંહ

કેમ પ્રધાનજી ? (ચમકે છે).

પ્રધાન

અમારાં રાણી તમને મળવા આવે છે.

ઉદયસિંહ

આવે તો ગઢ એમનો છે. (પ્રધાન નય છે અને થોડી વારમાં રાણી સાથે આવે છે.)

પ્રવેશ ૧૧ મો.

ઉદયસિંહ

તમારું આવવું થયું ?

રાણી પ્રધાન

ઉદયસિંહજી, તમને ખબર નહિ હોય, પણ અમે તમારા હિતૈશી છીએ. તમારે છૂટવા માટે અમે રસ્તો તૈયાર કરી રાખ્યો છે અને તમારું બોરગઢ તમારા વગર સુતું છે. આ રસ્તે થઇ તમે દેશ જાઓ પછી બધાં સારાંવાનાં થઇ રહેશે. અને હવે પછી સમુદ્ર ગઢ અને બોરગઢની ગાદીઓ હંમેશ માટે એકબીજાની થઇ રહે એટલા માટે અમારાં રાણીના કુંવરનું લગ્ન તમારી દેવીકુમારી સાથે કરીશું.

ઉદયસિંહ

(વચમાં બોલી ઉઠતો હોય તેમ) હું બંધીવાન છું તોપણ હું રાજા છું અને દેવીકુમારી મારી કુંવરી છે. તમારે પહેલાં રીતસર માણું કરવું જોઇએ.

પ્રધાન

હા, એ સાચું પણ સ્થિતિ પારખવી જોઇએ.

ઉદયસિંહ

અને તમારા રાણીના કુંવરનાં મેં કદી પરાક્રમ સાંભળ્યાં નથી.

રાણી

(અધીરાઇમાં) મારા કુંવરમાં રજપુતનું લોહી છે— (થોડી વાર સુમાનમાં અટકીને પાછું ગભરાઇને બોલાઇ જવાડું હોય તેમ) પણ મોટા કુંવરને દૂર કરવા અમારે તજવીજ કરવાની છે. પછી તમારી કુંવરી સમુદ્રગઢની રાણી થશે.

ઉદયસિંહ

રાણી માફ કરો. મારાથી એમ નહિ જવાય. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે મને બંધીવાન કરનાર કુંવરનો જીવ લીધા વગર હું સમુદ્રગદમાંથી નીકળવાનો નથી. (થોડા વાર કાંઈ બોલતું નથી.) પ્રધાનજી, મેં તમારા પુષ્કરને કેદ કર્યો તો તે ગત વાત બૂલી જશે. પુષ્કરને કેદ કરતાં મેં સમુદ્રગદને પૂરું હતું.

પ્રધાન

ગદ વાત ઉદયસિંહજી વિસારે પાડો. ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો.

રાણી

ઉદયસિંહજી તમારી પ્રતિજ્ઞા રજો એમ અમે કરીશું. આજેજ કુંવરનું કાઢવા બે માણસો જવાના છે. તેમની સાથે તમને મોકલીશું. પ્રધાનજી માણસોને કહી રાખવું પડશે. પછી ઉદયસિંહજી તમારે માટે થોડાઓ તૈયાર રાખ્યા છે, તે તેમને બોરગદ પહોંચાડશે.

ઉદયસિંહ

મારા હાથ કુંવરના લોહીને માટે તલસે છે.

(નીચેથી એક માણસ આવે છે. ઉદયસિંહ ચમકે છે.)

પ્રધાન

કેમ ? શા ખબર છે ?

પહેરેગીર

મહારાજ, મહારાજ, આપણે બહાર થોડા રાખ્યા હતા, ત્યાં બોરગદથી એક દૂતે આવી ખબર આપવા માંડ્યા, ત્યાં એકાએક વાવા-ઝોડા જેમ કુંવર આવ્યા, અને માણસોને બંધી થોડાઓને દોરી ગયા. દૂતે પકડાયો ને હું માંડ છૂટ્યો.

પ્રવેશ ૧૧ મો.

ઉદયસિંહ

ખોરગદથી ફત શું ખબર લાગ્યો ?

(રાણી અને પ્રધાન એક બીજા સામે જોયા કરે છે, અને ઉદયસિંહના સવાલથી ચીરાય છે.)

પહેરેઝીર

મહારાજ, ત્યાં દેવીમંદિર છૂત્રીને ગાદીપર બેઠા છે.

(ઉદયસિંહ દાંત પીસે છે.)

પ્રધાન

મહારાજ, ઉદયસિંહજી, આ વાત કરવાનો વખત નથી. (ઉદયસિંહની બેઠાઓનાં તાળાં એક પછી એક ઉઘાડે છે.) કયે કાળે એ લોકો અહિં આવશે એ કહેવાય નહિં.

રાણી

(ધીમે સાદે) પ્રધાનજી, ઉદયસિંહજીને આપણે ગોમુખના ભોંયરામાં લઈ જઈએ, અને ત્યાંથી—

ઉદયસિંહ

ના, એમ ખોરગદનો રાજા જનાર નથી. તમે ગમે ત્યાં નાંખો એ રજપુત રાજા સાંખશે નહિં.

પ્રધાન

ઉદયસિંહજી, આ આવો હડ કરવાનો પ્રસંગ નથી. આથી તમે અધાને જોખમમાં નાંખો છો.

ઉદયસિંહ

ખોરગદના રાજાથી એ અને એમ નથી.

(બહારથી ખખડાટ થાય છે. રાણી અને પ્રધાન નીચે ઉતરવા જાય છે, ત્યાં બારણું ઉઘડે છે, અને બે પહેરેગીરો સાથે રાજ આવે છે.)

રાજા

(સત્તાવાન અવાજે) પ્રધાનજી, રાણીજી, પાછાં આવો.

(પહેરેગીરને ઇસારો કરે છે, એટલે એ ભાંયરામાં ઉતરે છે. રાણી અંદરથી ચીસ પાડે છે. પ્રધાનને એક પહેરેગીર ઉપર ઘસડી આણે છે. બીજા રાણીને લેવા જાય છે.)

રાજા

(પહેરેગીરને) સમુદ્રગદનાં રાણીને અડીશ નહિં. (ભાંયરામાં જોઈને) રાણી, ઉપર આવો. (થોડી વાર અટકીને પોતે અંદર ઉતરે છે. બહાર પ્રધાન ઉભો છે, અને ઉદયસિંહ જમીન પર બેઠો છે. રાજા થોડી વારે રાણીને ટેકો આપતો ઉપર આવે છે. ત્યાં ઉદયસિંહ રાજાને મારવા આવે છે. રાજા એને દૂર ખસેડે છે.) તમે ક્ષત્રિય નથી. તમે કેદી છો. મારી સામે તમારાથી લડાય નહિ. પ્રધાનજી, ઉદયસિંહજીને પાછા બેઠીએ કરો. કંઈ નહિં. (પહેરેગીરો તરફ ઇસારો કરે છે. એક પ્રધાનને, અને બીજા ઉદયસિંહને પાછળથી બાંધે છે. પછી સીપાઈ રાણી પાસે જઈ અટકે છે.)

રાજા

(સિપાઈને) એ ગુન્હેગાર છે તોપણ સ્વીકૃત છે. એમને અંધાય નહિ (રાણીને કટાક્ષથી કહે છે.) રાણી, તમે તો પ્રધાનને અને ઉદયસિંહજીને બન્નેને કચેરીમાં આજ્યા !

ઉદયસિંહ

અને એમને પોતાને !

પ્રવેશ ૧૧ મો.

રાજા

(ઉદયસિંહનું બાલ્યું દુર્લ્લભ કરતો) રાણી મહેલમાં આવશો ને ?
અસ્વસ્થ શરીરે સમુદ્રગતી રાણીને દારાગ્રહમાં પૂરાય નહિ.
કોઈ છે કે ?

પહોરેગીર

જી હજૂર. (નમે છે)

રાજા

(ભોંયરૂં બતાવતાં) આ ભોંયરામાં જી અને ઘોડાઓ રાખ્યા
હોય ત્યાં જઈ કહે કે ઘોડાઓનું કામ નથી ને એમને તળેલામાં બાંધે.
(સિપાઈ જરા ડરે છે) જી.

ઉદયસિંહ

નાહક એને શા માટે મોકલો છો ? તમારો કુંવર ઘોડાઓને
બાંધી લઈ ગયો છે. (રાજા માનભરી નજરે ઉદયસિંહને જરા નમે છે.)

રાજા

કુંવર—આયુષ, હમણાં જ ગયો ખરું !

(ઉદયસિંહ અને પ્રધાનને સિપાઈ આગળ ચલાવે છે. સિપાઈ પાછળ
રાણી અને રાજા એમ બધાં જાય છે.)

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૧૨

રાત અગ્નિઆરતી

(સ્વયંભૂત:—અંક પાંચમાનો ચોરડો. અનંતા બહાર જોતી બારીમાં બેઠી છે. પાસે રાધા બેઠી છે.)

રાધા

બા. બા !

(અનંતા ઠાલી નજરે રાધા સામું ન્હોતે છે અને પાછું બહાર ન્હોતે છે. ત્યાં કુંવર ખિન્ન મુખે અંદર આવે છે.)

કુંવર

અનંતા, અનંતા !

અનંતા

(બહાર જોતાં) મને દુઃખ ન લે. મને અહિં શા માટે લાવ્યા ? મને વનમાં મૂકી આવો.

અવેશ ૧૨ મો.

કુંવર

તને અહિં શું દુઃખી કરવા હું લાવ્યો છું.

અનંતા

ના- (માથું ઢલાવતાં) પણ હું જ દુઃખી છું. (નિવાસ મૂકે છે)

કુંવર

તું એમ બોલી મને દુઃખ દે છે. (ચોડી વાર અટકીને) તેં મને કહ્યું હતું કે હું સુખી થઈશ એમ તું કરીશ.

અનંતા

(કુંવર સામું જોતાં) હા, તેથી શું? પણ દુનિયામાં કોઈનું આશું સુખ મળતું જ નથી.

કુંવર

અનંતા ! ત્યારે ?-અનંતા !

અનંતા

ત્યારે-તમે કહો એમ કરું.

કુંવર

પાછું એમ શું કહે છે? અનંતા હું તને ઓળખતો જ નથી.
(આ વાત દરમિયાન રાધા સંકારાતી દ્વાર થઈ બહાર જાય છે.)

અનંતા

ઓ રાધા, મને એકલી મૂકી ન જા.

કુંવર

અનંતા, હું કંઈ તને અડીશ નહિં.

અનંતા

કુંવર, હું બીકું છું.

કુંવર

(વિચારમાં) કોણ જાણે હું નથી સમજતો.

અનંતા

તમે મને લાવ્યાંતા, ત્યારે કહ્યું હતું, કે તમે મને યુગોયુગથી જાણી છો.

(થોડી વાર કોઈ બોલતું નથી.)

કુંવર

(કંઈક સમજ્યો હોય તેમ) હા, હવે હું સમજ્યો. હું તને આખી જાણું છું, અને એટલે તને ઓળખતો નથી.

અનંતા

(કુંવર તરફ દયાભરે ચહેરે જોતી.) હું નથી સમજતી. તમે મને શરૂ કરી લાગો છો.

કુંવર

દુનિયામાં આપણું કશું છે જ નહિ. ને (અનંતાના સામું જોઈ) કોઈનું આપણું સુખ મળતું નથી.

અનંતા

કુંવર, -ઓ રાધા, હું બીકું છું. તમે એમ ન બોલો.

કુંવર

હું શું કહું તો તને ગમે ? (અનંતાના માથાપર હાથ ફેરવે છે)

અનંતા

(જ્યાં પડતાં નિરાશ રીતે) કશું નહિ. મને વનમાં મૂકી આવો.

કુંવર

અને તું ત્યાં શું કરીશ ? ત્યાં તો બધું ખાવા ધાય એવું છે.

અનંતા

મને દુઃખી ન કરો. (આર્ત સ્વરે) તમે આવીને બધું ખાવા ધાય એવું કર્યું, ત્યાં સુધી હું સુખી હતી-કે સુખી કે દુઃખી કશુંય ન હતી. (આવેગમાં આવી જતાં) તમે મને બાંધી લીધી, માફ પન્ ઉત્તર કર્યું.

કુંવર

(અનંતાના માથાપર હાથ મૂકતાં) અનંતા !

અનંતા

(સ્પર્ધા બળતી હોય તેમ) કુંવર, તમે મને છોડો. કહો કે જા તો હું જાઉં. (પોતે એકલી બોલતી હોય તેમ) અમથી જાઉં તો જો દુઃખી દુઃખી બટકયા કરું !

(થોડી વાર કોઈ બોલતું નથી.)

કુંવર

હા, અનંતા, બાપુએ મને કહ્યું. આપણે મુક્ત થવું જોઈએ. અનંતા, તું મને મુક્તિ આપ. હું તારામાં બંધાય ગયો છું. હું મુજબ જાઉં છું. તારાથી મને મુક્ત કર.

અનંતા

(દયામણે સ્વરે) કુંવર હું તમને મુક્તિ શું આપું ? મારી પાસે ન હોય એ શે આપું ?

(થોડી વાર કોઈ બોલતું નથી.)

કુંવર

(અનંતાને કહેતો હોય એમ નહિ.) દુનિયામાં ભીખી ભીખીને
મરી જઇએ પણ કોઇ કોઇને કશું આપતું નથી !

અનંતા

કુંવર, તમે એમ ન બોલો. હું ખીલું છું.

કુંવર

લે, હું તને શું આપું? જે માફ નથી એય મેં તને આપ્યું છે.

અનંતા

અને જે તમાફ હોય તે ?

કુંવર

(અનંતા તરફ જોઈને) મારી પાસે તો કશું નથી !

અનંતા

કુંવર, કુંવર, તમે કહેતા હતા ને કે તમારી પાસે બધું છે.

કુંવર

હા, હું સમજ્યો. કશું હતું બધું અને બધું નથી અને એ કાંઈ
જોઈએ છે? (અનજ્ઞતાં જરા પાસે આવે છે.)

અનંતા

કુંવર મને છોડો. હું કશું નથી સમજતી.

કુંવર

મને મુક્તિ આપ.

પ્રવેશ ૧૨ મો.

અનંતા

(દયામણે મોંઘે) હું કયાથી આવું ?

કુંવર

શું કોઈ કોઈને સમજતું નથી ? કોઈ કોઈને કશું આવતું નથી ?

અનંતા

મેં તો બધું આપ્યું છે.

કુંવર

શું ?

અનંતા

જે માફ હતું તે બધું.

(થોડી વાર કોઈ બોલતું નથી).

કુંવર

હવે હું સમજ્યો.

અનંતા

(ઠાલી અવાજે) શું ?—મેં તો તમને બધું આપ્યું છે.

કુંવર

(નહું સત્ય મનમાં કશું હોય તેમ) દુનિયામાં આપણે ફક્ત આપી-
એ જ છીએ. જે આપણું હોય અને જે આપણું ન હોય એ બધું
આપણે રોડમાં અર્પિએ છીએ. (થોડી વાર અટકીને) આપણે આપી
ચૂકીએ એટલે બસ.

અનંતા

(શૂન્ય જેમ દૂર જોઈ રહે છે અને અમથું જ બોલે છે) પછી ?

કુંવર

પછી કાંઈ નહિ.

અનંતા

એટલે ?

કુંવર

અનંત પરખ બાંધીને બેસીએ એટલે જસ. લેવાનો સવાલ જ નથી.

અનંતા

(જગી જઈને) મેં તો બધું આપ્યું છે, તે તમે નહિ લ્યો ?

કુંવર

એનું તારે શું ?

અનંતા

કુંવર તમે એમ ન બોલો મને બીક લાગે છે.

કુંવર

હું શું કરું તો તને બીક ન લાગે ?

(થોડી વાર કાંઈ બોલતું નથી.)

અનંતા

મેં તમને બધું આપ્યું. તમે નહિ લ્યો ?

કુંવર

લેવામાં સુક્તિ નથી. એમાં સુખ નથી.

અનંતા

(દુઃખિત અવાજે) ત્યારે ?

પ્રવેશ ૧૨ મો.

કુંવર

ફક્ત આપવામાં. અને મને મુખ જ વહાલું છે.

અનંતા

(ગાંડીની માફક હસતાં) એ તો ઉડાડિપણું.

(ચોડીવાર કોઈ બોલતું નથી. પણી નહું જ સત્ય સમજી હોય એમ બોલે છે.)
હવે હું સમજું છું.

કુંવર

શું ?

અનંતા

હું તમને બધું આપું છું.

કુંવર

એટલે ?

અનંતા

આ શરીર, મન, આત્મા—બધું હું તમને આપું છું. (એમ કહી જે કાંઈ સારાં લુગડાં છે તે ડીલ પરથી કાઢે છે. સોલાગ્ય ચિન્હનાં આભૂષણો પણ ઉતારે છે.)

કુંવર

(ગભરાએલા સાદે) અનંતા ! અનંતા ! આ શું ? આમ કેમ કરે છે ? હું તારાથી ખીલું છું.

અનંતા

(તદને સ્વસ્થ રીતે) હું તમને બધું આપું છું.

કુંવર

પણુ આમ ! હું કયાં તને કહું છું ?

અનંતા

(તટસ્થ રીતે) તમે કહો કે નહિ તેથી શું ? પણ આપવામાં જ મુક્તિ છે.

(આબૂખણો ઉતારતી જાય છે.)

કુંવર

હું સમજ્યો. મારી ભૂલ થઈ. (પોતે પણ આબૂખણો ઉતારવા માંડે છે. બેઠમાંથી તરવાર ઢીલી પડે છે.)

અનંતા

ના એમ નહિ. તમે શા માટે ?

કુંવર

આપણે બન્ને એક ખીજનાં બીખારી છીએ, અને બન્ને આ સ્વાર્ષણમાં મુક્ત થઈએ છીએ.

અનંતા

આનો આરો ક્યાં આવશે ? હું કશું નથી દેખતી. આયુષ !

કુંવર

મરીએ તોય નહિ. ક્યાંય નહિ.

અનંતા

ત્યારે મુક્તિનું શું કામ છે ? આપણે બન્ને એક ખીજનાં બંધનમાં મુક્ત જ છીએ.

(થોડી વાર કોઈ બોલવું જ નથી)

કુંવર

કેમ જાણે મરણ ન આવવાનું હોય !

પ્રવેશ ૧૨ મો.

અનંતા

હા. જાણે મોત છે જ નહિ એમ.

કુંવર

પણ મરણ તો છે જ ને !

અનંતા

મોત ભલે હોય પણ મૃત્યુ નથી. (અનંતા કુંવર પાસે જાય છે.
ઉઠેથી) હા, એમ.

(કુંવર અનંતાને પોતાના હાથમાં લેવા જાય છે. ત્યાં બે માણસો
અંદર ધસી આવે છે. પોતાની ઢીલી પડેલી તરવાર કાઢી કુંવર એકનું માથું
એક જ ધાગે ઉડાવી દે છે પણ બીજાને મારે છે તે પહેલાં તો અનંતાને
બીજા માણસ ધાયલ કરે છે. કુંવર આવેગથી એને પણ મારી નાંખે છે.)

કુંવર

(અનંતા પડી છે. ત્યાં આવીને) અનંતા ! અનંતા !

અનંતા

(મૂર્છામાં) ના, મૃત્યુ નથી.

કુંવર

અનંતા ! (અનંતાને કપાળમાં ચુમે છે, અને હચકી લઈ જાય છે)

(પડેલો પડે છે.)

પ્રવેશ ૧૩

રાત સોળમીની ઉગતી સવાર

(સ્થળ:-સમુદ્રગઢની એક શેરી.)

(પુરવાસીઓ.)

પહેલો

કેમ ભાઈ સાંભળ્યું ?

બીજો

ના, શું ?

ત્રીજો

ક્યાંથી સાંભળે ! એ ભાઈ સુવે એટલે કુંભકરણ.

બીજો

એ તો સુખી અને નિરાગીનું લક્ષણ છે.

ચોથો

એ તો એદીની નિશાની.

પ્રવેશ ૧૩ મો.

પાંચમે

ચાલુ શું છે ? સાંભળવા તો લો.

પહેલો

આજે દરબાર છે.

પાંચમે

આજ ?

ત્રીજો

અને એય વળી કચેરીમાં નહિ !

બીજો

ત્યારે ?

પહેલો

રાજમહેલના મેદાનમાં. ભોરગઢના રાજા કેદી થઈ આવ્યા છે એમનો ન્યાય કરવાનો છે.

ચોથો

અને બીજા રાજ્યદ્રોહી કેદીઓનો.

પાંચમે

પછી ?

ત્રીજો

ને પાટવીને તિલક થવાનું છે.

બીજો

ચાલુ મેદાનમાં !

પહેલો

ચાળા પીટી છે, કે ઉગતા સૂર્ય અને અમાંસના અદૃશ્ય ચંદ્રને સાક્ષી રાખીને કુંવર ગાદી લેશે.

બીજી

મુરત તો ત્રણ દિવસ પછી હતું ને !

પહેલો

રાજાએ કહ્યું કે મુરતનું કામ નથી. સાડું કામ જ્યારે કરીએ ત્યારે મુરતજ હોય.

પાંચમે

કાંધક આવળુ થશે.

ત્રીજી

કેમ ?

પહેલો

રાજા મુરત વગર કરે છે તેમા ?

બીજી

હા, તેમાં.

પહેલો

તો તમે બેઠા બેઠા મુરત જોયા કરો.

ત્રીજી

એમ મુરત જોવા બેસે તો પારજ ન આવે. અને સૌ એમની માફક ઉઘે.

પાંચમે

પણ ક્યારે છે ?

પહેલો

એક ઘડી દહાડો ચડ્યે.

ત્રીજી

ગામના બધાં બોકને જોલાવ્યાં છે.

પ્રવેશ ૧૩ મો.

પાંચમો

ત્યારે ચાલો, ચાલો.

પહોંચો, ચાલો.

હા ચાલો, ચાલો.

(બધા જાય છે.)

(પડદો ખુલે છે.)

પ્રવેશ ૧૪

એજ સવાર

(સ્થળ:—રાજમહેલનો સૌથી ઉંચા માળનો ઓરડો. અનંતા સૂતી છે. કુંવર ને રાજવૈદ્ય પાસે છે.)

કુંવર

તે શું વૈધરાજ ?

વૈદ્ય

કંઈ ગભરાવા જેવું નથી. ઇમા બહુ થોડી છે, પણ શરીર બહુ કુમળું છે. ધા નાનો છે, પણ આઘાત બહુ લાગ્યો છે. રૂઝ જલદી આવશે, પણ અંદર રોષ રહશે. અને આટલી કોમળ નાડી આખા વૈદક શાસ્ત્રમાં લખી નથી. (કુંવર ચીડાય છે.)

અનંતા

તમે ચીડાઓ નહિ. મને કશું નથી.

(વૈદ્ય એક પડકું કાઢે છે તેમાંથી એક પડકી વાળે છે.)

પ્રવેશ ૧૪ મો.

વૈદ્ય

આનાથી અંદરનો રોગ મરી જશે, અને (ખીલું પડીકું કાઢી આપતાં) આનાથી ઉપરનો ધા રૂઝાશે.

કુંવર

હીક વૈદ્યરાજ. (વૈદ્ય નમીને જાય છે.) અનંતા, તને કેમ છે ?

અનંતા

હવે મને કશું દુઃખ નથી, અને મન ભર્યું ભર્યું લાગે છે. તમે મને બહુ સુખી કરી.

કુંવર

હું તને કેાઘ દિવસ દુઃખ નહિ દઉં.

અનંતા

પણ હું કયાં કહું છું ? હવે તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ.

કુંવર

અને મોત વિખૂટાં પાડે એ ખીકે જવતાં હું તને કેાઘ દિવસ નહિ છોડું. હું એવો સ્વાર્થી નહિ થાઉં.

અનંતા

(ધીમે સાદે) એમાંજ મુક્તિ છે.

કુંવર

(જરા આડું જોતાં) અનંતા મારે જવું પડશે.

અનંતા

હા જાઓ.

કુંવર

તું એટલો વખત શું કરીશ ?

અનંતા

તમને સંભારીશ. અને ત્યાં લોકોની દૃઢ જમી હશે ને સવારને!
સુરજ ઉગે એમ તમે એ બધાની નજર ભરી નાંખશો. અને લોકોનાં
અન તમારો વેણને જીલશે. પણ તમે શું બોલશો ?

કુંવર

(વિચારમાં) તું મને સંભારે છે ત્યારે તને શું થાય છે ?

અનંતા

ત્યારે હું ઉડે ઉતરી જાઉં છું.

કુંવર

(ગભરાઈને) ક્યાં ?

અનંતા

વનમાં રાત્રિના ગર્ભિત અંધકારમાં કુલ ઉઘડે ત્યાં હું ધીમે રહીને
સરી જાઉં છું એમ મને લાગે છે. પણ તમે ગભરાઓ નહિ.

(થોડી વાર કોઈ બોલતું નથી.)

કુંવર

અનંતા, હવે તને કેમ છે ?

અનંતા

હુઝ બધું શમી ગયું છે. પણ તમે શું કહેશો ?

કુંવર

કોણ જાણે હું શું કહીશ ! પણ આ દવા તારે લેવાની છે.
(પડકી ઉઘાડે છે અને થોડી દવા ચાખે છે.)

(ચોપદાર અંદરથી બોલે છે.)

એકનેક મહારાજકુંવરની જય.

પ્રવેશ ૧૪ મો.

અનંતા

(પ્રસન્ન મુખે) તમે જાઓ.

(કુંવર બોલ્યા વગર અનંતા પાસે આવી એને હપાળે ચૂમે છે અને જાય છે. રાધા પાસે આવે છે.)

અનંતા

રાધા, મારા આયુષ્ય ગયા ?

રાધા

હા, બા.

અનંતા

હીક ત્યારે. રાધા, હું મરી જાઉં ત્યારે વનનાં જંગલી ધાસનાં કુલો લાવી મારાપર ખૂબ વેરજો.

રાધા

બા, - એવું-બો-લા—

(અનંતા દાસીને ન બોલવા સાન કરે છે. રાધા એમને એમ બેસી રહે છે.)

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૧૫

એજ સવાર

(રથજી:—રાજમહેલનું મોટું મેદાન. લોકો બધાં ભેગાં થાય છે. રાજ પહેલેથીજ આવીને બેઠો છે.).

(પુરવાસીઓ અંદર અંદર બોલે છે.)

પહેલો

હજી કેમ આવ્યા નહિ ?

બીજો

હમણાં આવશે.

ત્રીજો

અને બોરગદનો રાજ કયાં છે ?

પહેલો

પણ હજી આજ પ્રધાનજી કેમ દેખાતા નથી ?

ચોથો

હમણાં બધા આવશે.

(આગળથી કુંવર તદ્દન સાદા પોશાકમાં આવે છે. કપડામાંથી અંગ અંગ બહાર પ્રકાશી ઉઠે છે. લોકો કુંવરનું રૂપ જોઈ રહે છે.)

પ્રવેશ ૧૫ મો.

પાંચમો

આપણે નાનો રાજા !

છઠ્ઠો

રાજા તો આવો જ જોઈએ !

બોરગઢના રાજાને તો પગને પેગડે બાંધી ઘેર આણ્યો ?
(પછવાડેથી ઉદયસિંહ, પ્રધાન અને રાણી ગુહનેગાર તરફ આવે છે.)

પહેલો

આ શું ? રાણી સભામાં !

સાતમો

આ બોરગઢનો રાજા કે ?

ચોથો

પ્રધાનજી ગુહનેગાર !

પાંચમો

અને રાણી પણ !

લોકો

આ શું ? આ શું ? અમને કહો !

(રાજા ઉભો થાય છે. લોકો શાન્ત થાય છે.)

રાજા

સમુદ્રગઢવાસીઓ, મારે બહુ બોલવું નથી. હું આ ગુહનેગારોને તમારી પાસે રજુ કરું છું. તમને નવાઈ લાગશે કે રાણી અને પ્રધાન ગુહનેગાર છે. પણ માણસ જે કાંઈ કરે એવાંજ એ થાય છે. રાણીને પોતાના કુંવરને રાજ્ય આપવું છે. (લોકોમાંથી—અમારે એ રાજા ન જોઈએ.) બોરગઢના રાજાને નસાડવા રાણી અને પ્રધાન ગામ રાતે મચ્યાં. પ્રધાને બેઠીઓ છોડી. પ્રધાન બધામાં સામેલ છે. (લોકોમાંથી—એ સમુદ્રગઢની રાણી નહિ. એ પ્રધાનને મારો) અને જે કુંવરને ભર રજુમાં મારી ન શક્યા એમને ઉંધતા મારીને

સમુદ્રગદમાંથી નાસી જવાની યોરગદના રાજની પ્રતિજ્ઞા છે. ગદરાતે રાણી એમની પ્રતિજ્ઞા પુરી કરાવવાનાં હતાં, (એ હીયકારો, એ નીચ રાણી, મહારાજકુંવર ધણું જીવો!) એ ધધરનાં ગુહનેગાર છે. પ્રજા કરે એ પરમેશ્વર. વળી ગદ રાતે રાણીએ એ મારા મોકલ્યા. (ક્યાં-શું કામ?) કુંવરે એમને યમપુરીમાં પહોંચાડ્યા. પણ અનંતારણની પુતળીને ઘા વાગ્યો (અરેરે—), હવે ગુહનેગારો પોતે બોલશે.

(બોડી વાર બધાં શાન્ત રહે છે. દુરથી કેટલાક લશ્કરના સિપાઇઓ તથા લોકો આવે છે અને બધે બળભળાટ થાય છે.)

લોકો

આ શું?—આ શું?

(દેવીકુમારી આગળ આવે છે. પાછળ સામન્ત, અરજણ, અને કેટલાક સૈનિકો છે.)

સામન્ત

બાપુ—(પોતાની બુલ સુધારતો હોય તેમ) મહારાજ, મહારાજ, મુબ્કર મરાયો, અને યોરગદનાં દેવીકુમારી રંડાયાં. રાણીનાં કાવત્રાં!

ઉદયસિંહ

હવે મને મારો.

રાજા

સૈને સળ થઇ!

પ્રધાન

મારા હાથ હેઠા પડ્યા!

સામન્ત

મહારાજકુંવરને મારવા મોકલેલ—

રાજા

એ મારાઓ ક્યાં છે?

સામન્ત

યમપુરીમાં.

ઉદયસિંહ

મારી એકની એક પુત્રી!

પ્રધાન

મારે એકનો એક પુત્ર !

પુરવાસીઓમાંથી—હાથનાં કપડાં હૈયે વાગ્યા.

કુંવર

(હોમો થાય છે. લોકો શાન્ત થાય છે.) પ્રજાજનો ! અથવા—પ્રજા-જનો નહિ—આજે તમે રાજપાટની બધી ખટપટ જોઈ. આપણા સમુદ્રગઢને રાજ જ ન જોઈએ, એટલે પ્રજાએ પણ રાજ ન કર્યું. સગ્ગ અને પ્રજા બન્ને આ પાપનાં ભોગી છે. અને આ અનંતારણ્યનો સંદેશો છે. એ સૌ કોઈ સાંભળો. અનંત અરણ્ય અને સમુદ્ર ઉપર કોઈ દિ' કોઈનું રાજ સાંભળ્યું છે ? બાપુ અનંતારણ્યને ઘર આંગણે લાવ્યા : પણ એ આપણું નથી. અનંતારણ્યની કુંવરી અહિં આવી પણ એ મારી નથી. એ કહે છે, સમુદ્રગઢ ઉપર તે કોનું રાજ હોય ! માટે તમારે પણ રાજ ન કરવું.

પુરવાસીઓમાંથી—ના, અમારે રાજ જોઈએ, અમને દંડનાર આપો.

(કુંવર થોડી વાર નીચે જોઈ રહે છે. પાછું બોલવું શરૂ કરે છે.)

સૌ પોતાને દંડે એટલે બસ. દરેકે પોતાના જીવનના નાયક થવું.

એટલે રાજ, પ્રજા કે શત્રુ એ કશું નહિ રહે. (થોડી વાર અટકી) મેઘરાતનો અંધકાર પોતાનું સર્વસ્વ તજીને વીજળીનો એક ચમકાર કરે છે અને વધારે અંધકારમય થાય છે; એમ તમે ફોગટ તમારું બધું રાજને આપી વધારે હીણા થાઓ છો. (લાગણીના આવેશમાં) કોઈએ કોઈને આપવાની જરૂર નથી. કોઈ કોઈને કશું આપતું નથી.—મારે રાજપાટ જોઈતું નથી. (થોડી વાર અટકીને) તમે આપો છો એટલે હીણા છો; રાજ બધું લે છે એટલે હીણો છે. કોઈને હીણા થવાની જરૂર નથી. હું કોઈને કશું આપતો નથી. મારે રાજપાટ જોઈતું નથી. (છેવટમાં) શબ્દો બોલતાં કુંવરનો અવાજ ક્ષીણ થાય છે, અને જમીન ઉપર ઢળી પડે છે. લોકોમાં ખગલખાટ વધે છે.)

સામન્ત

અરે ! રાણીનાં કાવત્રાં આટલે પહોંચ્યાં !

રાજા

(વિચારમાં) કુંવરને ગમ્યું તે ખરું !—મરતાં પહેલાં માથુસે
એક વાર બધું છોડવું જોઈએ.

પુરવાસાઓમાંથી—અમે કાવનાંથી કાયા, અમને અમારો
રાજા આપો.

રાજા

પ્રજાએ પણ રાજ ન કરવું ? !

રાધા

(અંદર ધુસડાં) અરેરે ! અનંતાબા દેવલોક ગયાં ?

(રાધા રડે છે રાણી હસે છે)

(લોકોમાંથી એક અવાજ આવે છે)

આજ મારાજકુંવર ચક્રવર્તી થયા.

રાજા

(વિચારમાંથી જાગી જતાં) બધા જોશ ખરા પડ્યા !

ભાટ

(લોકોમાંથી)

અનંત—અરણ્ય ધોરે,

એવી ધોર ગર્જનાનું જીવન આ અનંત છે !

*

*

*

રાજ—આરા ભાંગી—આરા જીવનના એ ભાગે છે.

રાજા

ભાટ ! ભાટ !—(દૂરથી પાણીના વહેવાનો અવાજ સંભળાય છે.
લોકોમાં ખળભળાટ વધે છે) અમાંસનાં પાણી ! (પાણીના વહેવાનો
અવાજ લોકોનો પગરવ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.) સમુદ્રગદના રાજમહેલ
પર લોકોનાં તરંગ ફરી વળશે.

(પડદો પડે છે)

